

Zenonas Norkus

Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą?

Santrauka. Straipsnis tęsia „Sociologija. Mintis ir veiksmas“ 2007 m. 1 (19)-ame numeryje pradėtą komunistinių visuomenių (tokių, kurių santvarka buvo mėginimo įgyvendinti utopinę K. Marxo komunizmo idėją, padarinys) makrosociologinės diagnostikos problemos analizę. Šiame straipsnyje nagrinėjamos komunizmo kaip neišbaigtos modernybės bei netradicionalizmo koncepcijos, kurių bendra ištaka yra Maxo Weberio legitimiškos valdžios tipologija, kūrybiškai pritaikyta komunistinių režimų dinamikos analizei Barringtono Moore'o ir Keno Jowitto darbuose. Pagilinama neovėberiškoji K. Jowitto komunistinio neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo analizė, išryškinant tipologinę „socialistinių“ ekonomikų giminystę M. Weberio aptartam „oikiniam“ ūkiui. Komunizmo teorijų konfliktą siūloma spręsti, apribojant kiekvienos jų tiesosakinių pretenzijų galiojimą tam tikrais chronologiniais ir geografiniais rėmais. Totalitarizmo teorija gana tiksliai atspindi fenomenologinius ankstyvųjų komunistinių režimų egzistavimo fazių bruožus, tačiau vėliau jie diferencijuojasi į (1) biurokratinį-autoritarinį; (2) tautinį ir (3) patrimoninį tipus. Komunizmo kaip kelio į modernybę koncepcija tinka tik patrimoninio ir (iš dalies) tautinio komunizmo šalims. Kita vertus, būtent šioje komunizmo atmainoje ikimodernių bruožų išliko daugiausiai.

Pagrindiniai žodžiai: konvergencijos teorija, komunistinis neotradicionalizmas ir neopatrimonializmas, Maxas Weberis, Barringtonas Moore Jr., biurokratinis-autoritarinis, tautinis prisitaikėliškas ir patrimoninis komunizmas.

Keywords: convergence theory, communist neotraditionalism and neopatrimonialism, Max Weber, Barrington Moore Jr., bureaucratic-authoritarian, national-accomodative, and patrimonial communism.

Įvadas

Skaitytojo dėmesiui siūlomas tekstas numeryje pradėtą sovietologinių teorijų kritinę inventorizaciją (Norkus 2007).¹ Auto-

¹ Neskaičiusiam verta paaiškinti, kad pavadinime minimas „Andropovo klausimas“ yra makrosociologinės diagnostikos klausimas, kokio tipo visuomenės buvo tos, kurias jų oficialūs ideologai vadino „socialistinėmis“? 1983 m. birželio 15 d. SSKP CK plenumo tuometinis SSKP CK Generalinis sekretorius Jurijus Andropovas pareiškė: „O, atvirai kalbant, mes reikiama neištyrėme visuomenės, kurioje gyvename ir dirbame“ (Andropovas 1984 (1983)). Išgirsti tokį pareiškimą iš žmogaus, kuris iki tapdamas SSKP vadovu, 15 metų prasėdėjo KGB pirmininko kėdėje ir neabejotinai buvo pats informuočiausias SSRS gyventojas, buvo kiek netikėta ne tik tuometinio režimo ideologams.

riaus įsitikinimu, be šių teorijų įvedimo į mokslinę apyvertą vis labiau nutolstančio sovietmečio tyrinėjimai arba negali nutolti nuo tų ideologinių klišių, kuriomis sovietmečio tikrovė buvo įvardijama tuometinėje propagandoje („socializmas kaip pirmoji komunizmo stadija“), arba negali pakilti aukščiau populiariosios žurnalistikos lygio, kurį nubrėžė dar paskutiniais sovietmečio metais viešąją erdvę monopolizavęs vulgarizuotos totalitarizmo teorijos žargonas. Kaip jau parodėme ankstesniame straipsnyje, totalitarizmo teorija tėra tik vienas plataus sovietologinių teorijų spektro segmentas.

Nekelia jokių abejonių šios teorijos kaip antikomunistinės propagandos priemonės efektyvumas, kurį ji kaip tik ir įrodė, įsitvirtindama masinėje (taip pat ir komunistų) vėlyvojo sovietmečio sąmonėje ir taip nulemdama savo objekto – socialinės sistemos, kuri atsirado kaip mėginimo įgyvendinti Karlo Marxo beklasės visuomenės utopiją padariny, griūtį. Paradoksalu, tačiau toks totalitarizmo teorijos nelygstamas performatyvumas verčia abejoti jos tiesosakinėmis pretenzijomis. Juk to, ką ji padarė su savo objektu (jį sunaikino), totalitarizmo teorija nebūtų galėjusi padaryti, jeigu vis dar būtų buvusi empiriškai teisingai savo objekto atvaizdas.

Empiriniu totalitarizmo teorijos adekvatumu buvo pradėta abejoti dar nesibaigus pirmajam pokario dešimtmečiui, kai

pasirodė JAV lyginamosios istorinės sociologijos pradininko Barringtono Moore'o jaunesniojo darbai (Moore 1950; 1954). Tiesa, juose totalitarizmo teorija tiesiai nekritikuojama. B. Moore'as tiesiog parodė, kaip Sovietų Sąjungoje atsiradusi socialinė ir politinė sistema gali būti analizuojama (1) išsiverčiant be „totalitarizmo“ sąvokos; (2) panaudojant šiai analizei klasiškinės sociologinės teorijos (visų pirma, Maxo Weberio) konceptualinį aparatą; (3) identifikavo sovietinėje tikrovėje jos būsimos kaitos varomąsias socialine jėgas bei alternatyvias kryptis.

Dominuojanti totalitarizmo teorijos versija rėmėsi prielaida, kad sovietinio pavyzdžio visuomenės yra kokybiškai naujas ir su jokia kitu sociumu (išskyrus nacistinę Vokietiją) nepalyginamas visuomenės tipas, kuris gali būti adekvačiai perprastas tik iš jos pačios.² Eksplicitiškai arba implicitiškai teigdama totalitarinių visuomenių išskirtinumą, totalitarizmo teorija apie savo objektą iš esmės teigė tą patį, ką apie šias visuomenes teigė jas valdančių režimų ideologai: esą jose nebeveikią socialiniai dėsniai, pritaikomi „nesocialistinių“ visuomenių tikrovei paaiškinti ir aprašyti. Rinkos stichiją jose pakeitęs planingai iš vieno centro valdomas ekonomikos augimas; klasių ir kitokių interesų grupių kovą dėl savo interesų – mokslu pagrįstas komunistų partijos, išreiškiančios darbininkų klasės interesus, vado-

² Tokią totalitarizmo sampratą įtvirtino Hannos Arendt (2001 (1951)) ir Carlo F. Friedricho bei Zbigniewo Brzezinskio (1956). veikalai. Išliieka („vulgarioji“) totalitarizmo samprata, kurioje jis tiesiog yra „rytietiško“ (ar „bizantinio“) despotizmo sinonimas, arba yra suplakamas su politiniu režimu, kurio tikslus pavadinimas yra autoritarizmas (žr. Linz 2003 (2000)).

vavimas ir t.t. Todėl „socialistinėse“ visuomenėse tiesiog nebesą tų socialinių ir ekonominių problemų, su kuriomis susiduria „kapitalistinės“.

Totalitarizmo teorija ne tik priėmė totalitarinių visuomenių ideologijų prielaidą apie jų išskirtinumą, bet netgi perėmė daugelį tos ideologijos teiginių apie „socialistinių“ visuomenių tikrovę, tiesiog pakeisdama jų vertybinę įkrovą. Antai ji už gryną pinigą priėmė idėją apie valdančios partijos visაžinystę ir visagalybę, paversdama ją „totalinės kontrolės“ teze; apie tų režimų propagandinių aparatų gebėjimą išugdyti „naują žmogų“ („išplauti smegenis“), kuris toliau jau veikia kaip fanatikas-zombis, ir t.t.

Alternatyviose totalitarizmo teorijai komunizmo teorijose daroma prielaida, kad „socialistinėse“ visuomenėse veikiančios socialinės jėgos iš esmės nesiskiria nuo tų, kurios veikia „normaliose“ visuomenėse. Todėl jose vykstančius procesus galima aprašyti ir paaiškinti socialinių mokslų teorijomis, kurios buvo sukurtos „nesocialistinių“ visuomenių socialinei tikrovei aiškinti. Jos skiriasi priklausomai nuo to, kurios visuomenės pasirenkamos komunistų valdomų visuomenių „veidrodžiu“: kokie palyginamai tiksliausiai atskleidžia jų sociologinę „esmę“?

Vieną tokių alternatyvių lyginamojo komunizmo tyrimo perspektyvų jau aptarėme: tai komunizmo kaip vieno iš daugelio modernizacijos kelių koncepcija. Pirmame straipsnio skirsnyje aptarę pionieriškus B.Moore'o Jr. darbus, antrame skyriuje pratęsiame šios komunizmo tyrimų perspektyvos,

dominavusios 7-me dešimtmetyje ir 8-jo dešimtmečio pradžioje, analizę, kurią pradėjome jau užpraecitame „Sociologijos“ numeryje paskelbtame straipsnyje. Tik jeigu anksčiau mus domino, kaip „modernizacinės“ komunizmo sampratos šalininkai traktuoja ekonominius ir socialinius pertvarkymus, kuriuos patys komunistai vadino „socializmo statyba“, tai dabar mus domins jų mėginimai apibrėžti tų pertvarkymų suformuotos visuomenės savitumą, atskleisti jos funkcionavimo mechanizmus, kaitos varomąsias jėgas bei perspektyvas.

Komunizmo kaip modernizacijos kelio bei neišbaigtos modernybės teorijų populiarumas savo apogėjų pasiekė dabar jau praėjusio amžiaus 8-jo dešimtmečio pradžioje, vadinamojo „tarptautinės įtampos mažinimo“ laikotarpiu. Jam dar nesibaigus, iškilo nauja komunizmo aiškinimo perspektyva, kurioje kaip veidrodis komunistinių šalių socialinei tikrovei perprasti pasirenkama ne modernios (išsivysčiusios Vakarų) šalių, bet tos tuo metu taip vadinto „trečiojo pasaulio“ šalys, kuriose modernizacija žlugo ar įstrigo. Šioms komunizmo kaip neotradicionalizmo bei neopatrimializmo teorijoms skirtas ketvirtas straipsnio skirsnis. Kaip ir komunizmo kaip modernizacijos kelio keoncepcija, ji buvo anticipuota B.Moore'o darbuose.

Paskutinis, penktasis skirsnis yra abiejų straipsnių apibendrinimas. Jame autorius dėsto tą atsakymą į klausimą, kurį kadaise iškėlė geriausiai informuotas SSRS gyventojas, kuris jam atrodo labiausiai įtikinantis.

1. Komunizmas Maxo Weberio ir Baringtono Moore'o istorinės sociologijos perspektyvoje

Kai 1920 m. birželio mėnesį didysis vokiečių sociologas Maxas Weberis gulėjo mirties patale, Raudonoji Armija jau pradėjo žygi į Vakarų, kuris po dviejų mėnesių baigėsi „stebuklu prie Vislos“ – Lenkijos kariuomenės pergale, padariusia galą bolševikų puoselėtoms pasaulinės revoliucijos viltims. Kaip tuometinis pasaulis atrodė M. Weberio akimis?

Apibendrinamas valstybės atliekamų funkcijų rato plėtros stebėjimus, M. Weberis savo darbuose pateikė savo garsiąją biurokratinio valdymo analizę. Biurokratinis valdymas yra alternatyvus rinkai – hierarchinis – žmonių veiksmų koordinavimo būdas. Rinkoje veiksmai koordinuojami mainais ir sutartimis. Valdžios hierarchijose veiksmai koordinuojami įsakymais ir potvarkiais. Lygindamas biurokratinį valdymą su kitomis valdymo formomis, M. Weberis jį vadina racionali. Biurokratinės hierarchijos „racionalumą“ M. Weberis sieja su funkcinė specializacija, specialų išsilavinimą įgijusių ir valdininkų darbo panaudojimu, funkcionierių veiksmų programavimu taisyklėmis, instrukcijomis, standartinėmis veikimo procedūromis. Jų tikslus paisyimas paverčia biurokratinę hierarchiją valdymo struktūra, kurioje kiekvieno pareigūno veiksmus tipinėse situacijose galima iš anksto patikimai numatyti taip pat, kaip ir didelės mašinos mažo sraigtelio judesius. Šiuos ir kitus bruožus M. Weberis apibendrina savo „biurokratinio valdymo“ idealiame tipe.

Laisvos rinkos kapitalizmo iškilimą,

kurį jis suprato kaip makroekonominių sistemų empirinės tikrovės supanašėjimą su neoklasikine laisvų ir negailestingai efektyvių rinkų sistemos utopija, M. Weberis laikė trumpalaikę istorinę anomaliją, ateičiai prognozuodamas biurokratinių hierarchijų triumfą. Būtent ši biurokratijos valdžios „geležinio narvo“ prognozė vėliau M. Weberiui pelnė teoretiko, savo išvalgumu pranokusio Karlo Maršą, šlovę. Pagrįsdamas šią prognozę, M. Weberis rėmėsi XIX a. klasikinėje politinėje ekonomijoje plačiai priimtu ilgalaikės ekonominės dinamikos modeliu, kuriame prognozuojama stacionarinė ekonomikos būseną.

Svarbiausios šio modelio prielaidos yra garsusis Thomaso Roberto Malthuso (1766-1834) suformuluotas gyventojų skaičiaus augimo dėsnis ir vieno iš gamybos veiksnių – žemės – ribotumo faktas (kiti veiksniai – tai darbas ir kapitalas). Šis modelis sako, kad ekonomika gali augti tik tol, kol kapitalistai gauna pelną, kuris yra vienintelis investicijų šaltinis. Didėjant gyventojų skaičiui, dirbamos vis blogesnės kokybės žemės. Dėl to skirstant pagamintą produktą didėja šio gamybos faktoriaus savininkų gaunama dalis (žemės renta), o kapitalo ir darbininkų dalys (pelnas ir darbo užmokestis) – mažėja. Pelnas mažėja iki nulio, o darbo užmokestis smunka iki biologinio egzistavimo minimumo. Ekonomika atsiduria stacionarinėje būklėje, iš kurios ją gali išvesti tik katastrofos, sunaikinančios perteklinius gyventojus.

Priimdamas pagrindines šio modelio prielaidas, M. Weberis laisvos rinkos kapitalizmo iškilimą XIX a. siejo su tuo metu dar neišnaudotomis išorinės ekspansijos

galimybėmis – naujomis rinkomis Azijoje ir europiečių kolonizacijai tinkamų žemių gausa (JAV, Australija, Argentina). Simptomu, rodančiu, kad šios ribos jau pasiektos, M. Weberis laikė besibaigiančią, o kartu – ir aštrėjančią didžiųjų valstybių kovą dėl pasaulio pasidalijimo į kolonijas bei įtakos sferas bei jų posūkį į protekcionistinę muitų politiką. Tuo pačiu metu jis stebėjo kapitalo koncentracijos ir centralizacijos reiškinius, kurie ypač stipriai reiškėsi XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, kai amžininkų dėmesį prikaustė tokie nauji tuo metu reiškiniai, kaip trestų, sindikatų, kartelių ir kitokių hierarchinių koordinacijos principų išreiškiančių ekonominio gyvenimo organizacijos formų atsiradimas.

Pagrindine šių reiškinių priežastimi M. Weberis (kaip ir K. Marxas) laikė stambiosios gamybos pranašumus, palyginus su smulkąja. Dėl to laisva konkurencinė rinka iš savęs gimdanti savo antipodą – biurokratinę hierarchiją; individualistinis kapitalizmas politinį biurokratinį kapitalizmą. Verslininkai, nugalintys konkurencinėje kovoje, gali suvaldyti didėjančias firmas, tik pasitelkdami samdytus vadybininkus ir biurokratinį valdymo aparatą. Taip tobulas konkurencines rinkas su daugybe pardavėjų ir pirkėjų keičia monopolistinės ir oligopolistinės rinkos, kuriose smulkios firmos dėl galios asimetrijos neturi sėkmės šansų. Šias laisvos rinkos kapitalizmo savigriovos tendencijas valstybės reguliavimas ir intervencinė ūkio politika tik pratęsia ir užbaigia.

Ekstrapoliuodamas šias tendencijas į ateitį, M. Weberis klaidingai prognozavo, kad laisvos rinkos ekonomika apžvelgiamo-

je ateityje transformuosis į socialinę-ekonominę santvarką, kurios savitumą jis nusakė „oikos'o“ sąvoka. Šią sąvoką jis perėmė iš „istorinės mokyklos“, kuri tuo metu dominavo Vokietijos universitetų ekonomikos katedrose. Didžiausią įtaką jo pažiūroms į ūkio istoriją (žr. Weber 1929 (1923)) padarė garsaus jo amžininko – vokiečių ekonomisto Karlo Bücherio (1847-1930), idėjos (žr. Bücher 1893; Takebayashi 2003). K. Bücheris išplėtojo evoliucinę ūkio raidos tipologiją, kurioje skiriamas arba „naminis ūkis“ (vok. *Hauswirtschaft*; tai natūrinis ūkis, gaminantis savo narių vartojimui), „miesto ūkis“ (vok. *Stadtwirtschaft*; tai lokalinis mainų ūkis) ir „nacionalinis“ ar „liaudies ūkis“ (vok. *Volkswirtschaft*). Naminį ūkį K. Bücheris laikė būdingu antikvai; miesto ūkį – viduramžiams, liaudies ūkį – naujesiems laikams. Dar K. Bücherio amžininkai netruko papildyti šią tipologiją ketvirtu – „pasaulinio ūkio“ (*Weltwirtschaft*) evoliuciniu tipu, kuris vėliau garsaus prancūzų istoriko Fernando Braudelio darbuose pavirto „ekonominio pasaulio“ sąvoka.

Skirtingai nuo K. Bücherio, M. Weberis skyrė ne vieną, bet dvi alternatyvias kryptis, kuriomis gali vykti naminio ūkio transformacija. Viena jų veda prie K. Bücherio „miesto ūkio“. Jam būdingos vietinės rinkos, kuriose kasdienio vartojimo reikmenų mainams susitinka tiesioginiai jų gamintojai. Iš miesto ūkio, susiklosčius tam tikrai istorinių sąlygų konsteliacijai, ir atsirado kapitalizmas kaip ekonominė nacionalinio ūkio sistema. Kita kryptis, kurią M. Weberis laikė istoriškai universalesne, veda prie *oikos'o* – didelio naminio ūkio (dvaro) at-

siradimo. Jame valdovo reikmes natūrinėmis prievolėmis tenkina asmeniškai nuo jo priklausomi amatininkai ir žemdirbiai, kurie patys yra mažų naminių ūkių šeimininkai. Ikimoderniųjų laikų politiniai dariniai ūkiniu požiūriu buvo tokių *oikos* ūj junginiai. Kai kuriais atvejais (pavyzdžiu gali būti Ptolemėjų laikų Egiptas) dideli politiniai junginiai būdavo organizuoti vieno didžiulio *oikos* o (dvaro, kuriame visi pavaldiniai yra valstybės baudžiauninkai) pavidalu.

Ptolemėjų Egiptą M. Weberis laikė tos santvarkos, į kurią transformuojasi jo laikų kapitalizmas, prototipu. Todėl jis ją dar vadino „naujuoju Egiptu“ ar „naująja Egipto baudžiava“, o jos gyventojus – „naujaisiais felachais“. Nuo senovės *oikos* ūj ji skirsis didesniu stabilumu, nes pirmieji galėdavo išlikti tik tol, kol ūkio natūralizacija nesunkindavo piniginės apyvartos, būtinos biurokratinio aparato išlaikymui. Tą stabilumą lems racionalus naujosios biurokratijos pobūdis. Tas racionalumas reiškia, viena vertus, mokslo žinių panaudojimą, o kita vertus – formaliai racionalų (taisyklingą, apskaičiuojamą, mašinalų) jos funkcionavimo pobūdį, kaip jį ką tik apibūdinome. Skirtinai nuo senovinių laikų valdžios pareigūnų, kartais taip pat vadinamų „biurokratais“ (pavyzdžiui, senovės Kinijos mandarinų ar Rusijos carams tarnavusių valdininkų), šiuolaikiniai biurokratai yra technokratai-ekspertai – jų galią lemia ne vien padėtis valdžios hierarchijoje, bet ir tam tikros techninės žinios, įgyjamos specialaus išsilavinimo dėka, tikrinamos egzaminais ir kitokiais testais bei sertifikuojamos aukštojo mokslo dokumentais.

Ko biurokratijos „geležiniame narve“ nebus – tai asmeninės „judėjimo laisvės“, kurią M. Weberis išvelgia verslininko antreprenierio veikloje. Ateities visuomenėse, sustingusiose biurokratijos diktatūros gniaužtuose, atgims visuomenės susiskirstymas į luomus, kurį kapitalizmo ekspansijos ir su ja susijusių sparčių socialinių-ekonominių permainų laikais buvo užgožęs pasidalijimas į klases. Tai nereikš technologinės pažangos ar bet kokios socialinės kaitos pabaigos – tik jos variklis bus biurokratijos valdomų valstybių karinės-politinės varžybos dėl „gyvybinės erdvės“ – įtakos sferų su žaliavų šaltiniais ir kolonizacijai tinkamomis teritorijomis perdalijimo, sukelsiančios laikas nuo laiko pasikartojančius pasaulinius karus, panašius į Pirmąjį pasaulinį karą.

M. Weberis tokią ateitį laikė galų gale neišvengiama, o pasipriešinimą jai liberalių pažiūrų žmogui (branginančiam asmens autonomiją ir „judėjimo laisvę“) – pareiga, kurią reikia vykdyti net ir suvokiant, kad tas pasipriešinimas pasmerktas pralaimėti. Ši herojiško pesimizmo dvasia ypač būdinga vėlyviesiems tekstams, parašytiems Europą sukrėtusių revoliucijų laikais (1918-20 m.m.). M. Weberis teigė, kad „socialistinių revoliucijų“ pergalė tik pagreitintų ir taip neišvengiamos „valdininkų diktatūros“ (ji M. Weberiui buvo socializmo sinonimas) atėjimą (žr. Weber 1918).

M. Weberio kūrybiniame palikime neaptinkame mėginimo pritaikyti savo sukurtą analitinį aparatą išanalizuoti tuos 1917-1920 m.m. įvykius Rusijoje, kurių amžininkas jis buvo. Nors ką tik išdėstyta M. Webe-

rio laisvos rinkos kapitalizmo transformacijos į biurokratinį oikinių ūkį prognozė gali būti taikoma bolševikų įvykdyto socialinio eksperimento padariniams konceptualizuoti (tai ir padarysime priešpaskutiniame šio straipsnio skirsnyje), jis pats ją siejo ne su Rusijos, bet labiausiai išsivysčiusių to meto Europos šalių (visų pirma Vokietijos) raidos tendencijomis.

Tačiau jau ankstyvojoje sovietologinėje literatūroje aptinkame darbų, kuriuos galima laikyti būtent vėberiška komunistinės revoliucijos ir jos socialinių bei ekonominių padarinių analize. Tai JAV istorinės sociologijos sociologijos pionieriaus ir kartu vieno iš sovietologijos pradininkų Barringtono Moore'o Jr. veikalai *Sovietų politika* (1950) ir *Teroras ir progresas SSRS* (1954). Komunizmo fenomeną jis analizuoja, pasiremdamas garsiąja M. Weberio valdžios tipologija, kurioje skiriama charizmatinė, tradicinė ir racionali biurokratinė valdžia kaip trys idealūs valdžios tipai.

Nors charizmatinės valdžios fenomenas nėra būdingas vien politiniams ir religiniams sąjūdžiams, siekiantiems įgyvendinti utopines idėjas, tačiau būtent tokie sąjūdžiai yra ryškiausi jos pavyzdžiai. Bolševikų mėginimas praktiškai įgyvendinti K. Marxo beklasės visuomenės viziją gali būti laikomas būtent charizmatinio utopinio sąjūdžio atveju, o to mėginimo padariniams analizuoti yra pritaikoma dar M. Weberio išplėtotą politinę valdžią paėmusio charizmatinio sąjūdžio dinamikos analizė (Weber M. 1976 (1922): 140-148, 654-687).

M. Weberis teigė, kad bet kokia grynai charizmatinė valdžia yra „nekasdieniška“ ir

todėl trumpalaikė. Ji trunka ne ilgiau negu lieka gyvas valdžią išsikovojusio charizmatinio sąjūdžio lyderis. „Nekasdienišką“ jos fazę galima dirbtinai pailginti įvairiomis priemonėmis, iš kurių viena yra lyderio inicijuojamas masinis teroras. Tačiau ir labiausiai charizmatiškas politinio junginio valdovas negali valdyti be aparato paramos. Kiekvienas revoliucinis perversmas visų pirma reiškia valdančiosios viršūnės (elito) atsinaujinimą. Įsijungimas į charizmatinį utopinį sąjūdį, kuris meta iššūkį esamai santvarkai, reiškia didžiulę asmeninę riziką jo dalyviams, nes nesėkmės atveju jų laukia represijos. Tačiau kartu tai yra vienintelis staiga socialinio iškilimo šansas, kuris ir skatina tokią riziką prisiimti. Jeigu charizmatinį utopinį sąjūdį lydi politinė sėkmė, tai aparato narių interesai įtvirtinti savo privilegijuotą padėtį, pradėti gyventi „normalų“ gyvenimą bei padaryti išsikovotą padėtį paveldima tampa ta jėga, kuri verčia sąjūdį skaitytis su tikrove, o pačią charizmatinę valdžią – rutinizuoti (susikasdieninti; vok. *Verralltäglichkeit*).

Kas buvo „tikrovė“, į kurią atsitrenkė „šturmavę dangų“ bolševikai? Tikrovės nubrėžtas ribas, su kuriomis Rusijoje susidūrė bolševikų partija, mėginama įgyvendinti komunizmo kaip laisvų ir lygių žmonių visuomenės, kurioje nebėra valstybės, utopiją, B. Moore'as išryškina, formuluodamas eilę „valdžios dilemų“ (*dilemmas of power*). Tai dilemos, kurios iškyla dėl prieštaravimo tarp tikslo ir priemonių, kuriomis jo siekiama.

Pirmoji dilema yra prieštaravimas, kuris iškyla, mėginant prievarta sukurti visuomenę be prievartos. Nors komunistinės

ideologijos skelbiamas tikslas yra visuomenė be prievartinės, t.y. valstybės valdžios, tačiau tą tikslą numatoma pasiekti, tik panaudojant valstybės valdžią kaip priemonę. Nei paimti, nei išlaikyti jos neįmanoma be prievartos, o tokioje šalyje kaip Rusija, kurioje didžioji gyventojų dauguma buvo valstiečiai, abejingai ar priešiškaži žiūrintys į bolševikų galutinius tikslus – ir be teroro, kuris ilgai tapo priemone ir pačios valdančiosios grupuotės disciplinavimui.

Čia ir paaiškėjo, kad prievartinė (politinė) valdžia, rodos, turi savo dėsnius ar „funkcinius reikalavimus“, su kuriais negalima nesiskaityti, jeigu norima ją išlaikyti. Tačiau valdžios išlaikymas netrunka pavirsti tikslu sau. Taip tam, kad būtų surta visuomenė be valstybės ir prievartos, sukurama biurokratinė policinė valstybė, kurioje prievarta ir teroras savo mastais toli pranoksta tai, ką galime stebėti toje socialinėje tikrovėje, kuriai marksizmas priešina savo (utopinį) socialinį idealą.

Kitas galutinis komunizmo kaip ideologijos skelbiamas tikslas – tai visuomenė be socialinės nelygybės. Tačiau kaip priemonę šiam tikslui pasiekti tenka naudoti atlyginimų diferenciaciją, nes kitaip nepavyksta žmonių motyvuoti dirbti. Dėl to atsiranda ir išvirtina pajamų nelygybės ir paveldimų pranašumų sistema, kurioje skirtumai tarp atskirų grupių gali būti net didesni už būdingus visuomenėms, kurias marksistai kvalifikuoja kaip „klasines“ ir „išnaudotojiškas“. Marksizmo idėjų įgyvendinimo patirtis parodė, kad galima panaikinti privatinę nuosavybę gamybos priemonėms, ir kad tokia nuosavybė nėra būtina industrinės vi-

suomenės funkcionavimo sąlyga. Tačiau visuomenė be socialinės nelygybės yra neįmanoma (Moore 1950; 406).

Dar vienas dalykas, kurį komunistinis eksperimentas parodė apie ribas, skiriančias utopiją nuo tikrovės, buvo tai, kad objektyvius dėsnius, su kuriais turi skaitytis kiekviena politinė jėga, siekianti išlikti valdžioje ir prisiimanti politinę atsakomybę už jos valdomą valstybę, turi ir tarptautinių santykių sistema, į kurią ta valstybė yra įtraukta. Taip pat ir bolševikai, siekdami išlikti valdžioje, turėjo pritaikyti prie dominuojančio pasaulinės politikos modelio. Tai „savo esme nestabilios pusiausvyros sistema, kurią aprašo galios balanso sąvoka. Jos pagrindiniai principai: reikia priešintis stipriausiai galybei arba tai, kuri stiprėdama sukelia grėsmę tavo saugumui; tai darant, tenka ieškoti sąjungininkų bet kur, nepriklausomai nuo kultūrinio ar ideologinio artumo“ (Moore 1950; 408).

Analizuodamas komunistinės revoliucijos sukurtos santvarkos ateities perspektyvas, B. Moore'as taiko ir plėtoja ką tik minėtą M. Weberio charizmatinės valdžios rutinizacijos („susikasdieninimo“) analizę. Bolševikų Rusijoje sukurtas režimas grynai charizmatinę valdžią priminė pirmaisiais porevoliuciniais metais – „karinio komunizmo“ epochoje, kai valdžioje buvo Vladimiras Leninas. B. Moore'o nuomone, tas politinis režimas Sovietų Sąjungoje, koks jis egzistavo Josifo Stalino mirties išvakarėse, jau nebuvo grynai charizmatinis. Tai buvo veikiau valdžios sistema, kuri buvo prieštaringas charizmatinės, racionalios ir tradicinės valdžios pradų derinys, nors charizmatinis pradus vis dar tebedominavo.

Kiekvieną iš šių pradų B. Moore sieja su tam tikrais institutais, grupėmis, interesais, o jo savitumą konkrečiau nusako tam tikru tam elementui būdingu sprendimų priėmimo kriterijumi. Charizmatinės valdžios atveju tai yra grynoji valdžia ar galia (*power*), racionalios – instrumentinis racionalumas, tradicinės – tradicija. Tie kriterijai taikomi, sprendžiant penkias universalias socialinio gyvenimo problemas. Tai (1) valdžios ir atsakomybės paskirstymas; (2) gamybos organizacija; (3) produkcijos ir paslaugų paskirstymas; (4) žmonių paskirstymas atlikti įvairias užduotis gamybos procese; (5) nusikaltimų kontrolė.

Charizmatinio prado dominavimo J. Stalino laikais išraiška buvo ne vien taip vadinamas „asmenybės kultas“, bet ir periodiškai pasikartojantis visos valdžios hierarchijos „perkratymas“ teroru. Su šiuo elementu B. Moore sieja dinامينius, ekspansionistinius bei kitus sovietinės sistemos bruožus. Pažeidžiamiausia charizmatinės valdžios vieta yra valdžios pavaldėjimo problema, kuriai M. Weberis, skyrė daugiausiai dėmesio. Charizmatiniam lyderiui mirus ar žuvus, režimas susiduria su pavaldėjimo krize, kuri gali būti išspręsta arba iškilus naujam charizmatiniam lyderiui, arba pačiam režimui transformuojantis į kitą tipą, kuriame dominuoja arba racionalusis, arba tradicinis pradas.

B. Moore'as neatmetė galimybės, kad pavaldėjimo krizė po J. Stalino mirties bus išspręsta pirmuoju būdu, kuriuo ji buvo išspręsta, mirus jo pirmtakui V. Leninui. Tačiau charizmatiniai valdymo „metodai“ yra nesuderinami su industrinės visuomenės ap-

skritai bei biurokratinės administracinės hierarchijos funkcionavimo reikalavimais. Be taisyklingai veikiančios valdymo mašinos tiesiog neįmanoma kontroliuoti didelių gyventojų masių, įtrauktų į sudėtingą darbo pasidalijimą, būdingą industrinei visuomenei.

Diktatoriaus ar slaptosios policijos galia arbitraliai išikišti į bet kurią biurokratinės hierarchijos grandį gali tiesiog paralyžuoti jos veikimą ir sukelti visos sistemos kolapsą. „Pavaldinys nepaklus savo viršininkui, jeigu tai darydamas jis nujaus, kad šis paklusimo faktas netrukus bus panaudotas prieš jį kaip įrodymas, kad jis dalyvavo giliai užkonspiruotame sąmoksle prieš valstybę. Teroras galų gale sugriauna stabilių lūkesčių apie kitų žmonių veiksmus tinklą, kuris yra bet kokios žmonių santykių organizuotos aibės branduolys“ (Moore 1954; 175-176). Nors slaptoji policija ir atskiros partijos aparato dalys gali būti suinteresuotos grynosios galios kaip vienintelio sprendimų kriterijaus išsaugojimu, netgi joms visuotinis ir permanentinis nesaugumas yra per aukšta kaina, kurią tektų sumokėti už tolimesnį charizmatinio prado dominavimą.

Todėl labiausiai tikėtina B. Moore'as laikė stalininio režimo transformaciją jo racionalizacijos arba tradicionalizacijos linkme. Formalaus ir techninio racionalumo kaip sprendimų priėmimo kriterijaus atstovais, o kartu – ir meritokratinio galios bei atsakomybės paskirstymo šalininkais – B. Moore'as laikė technokratus, kuriuos kaip grupę sovietinės visuomenės struktūroje iškėlė J. Stalino forsuota industrializacija. Jai amerikiečių sociologas priskyrė

pramonės vadybininkus, inžinierius, tą partijos funkcionierių dalį, kuri buvo ištraukusi į techninių administratorių vaidmenis, o taip pat mokslininkus, kuriuos jis gražiai vadina „profesionaliais tikrovės testuotojais“ (*professional reality-testers*) (Moore 1954; 213).

Tačiau B. Moore toli gražu nebuvo linkęs idealizuoti technokratų. Ta pati grupė atstovauja ir kitam sprendimų priėmimų principui – tradicijai. Teikti šiam principui pirmenybę juos skatina interesas konsoliduoti savo socialinę padėtį, kaip paveldėjimą perduodant ją savo palikuonims. „<...> Aukšti valdininkai savo vaikams perduoda daug apčiuopiamų ir neapčiuopiamų pranašumų: geresnį išsilavinimą, maitinimą, aprangą, o visų pirma – pažintis rate tų, kurie turi valdžią. Sunku suvokti, kaip galima būtų išvengti šių pranašumų perdavimo, nesugriaunant šeimos kaip pirminio socialinio vieneto, ką sovietai nusprendė negalį padaryti dėl kitų priežasčių“ (Moore 1950: 407). Šitą išlikusį, o gal net sustiprėjusį šeimos vaidmenį kartu su nemažėjančia „ryšių“ bei narystės asmeninėse klikose ar pažįstamų tinkluose, o taip pat giminystės svarba sėkmingai karjerai, latentinius centrinių ir vietinių elitų interesų konfliktus B. Moore'as laiko pagrindiniais tradicionalizmo šaltiniais sovietinėje visuomenėje. Tradicionalistinė, konservatyvi orientacija esanti ypatingai būdinga profesionaliems kariškiams.

Tradicionalistinių ir technokratių grupių (kurios iš dalies sutampa) suinteresuotumą asmeniniu saugumu B. Moore'as laikė pagrindine kliūtimi totalitarinių tendencijų tąsai ar sustiprėjimui ateityje. Kas

dėl sovietinio režimo ateities scenarijų, jis pažymėjo: „būtinai vienas bendras pastebėjimas pabrėžiant, kad kraštutinis vystymasis bet kuria iš šių trijų krypčių yra neįmanomas. Nei vienas iš šių trijų kriterijų – galia, techninis racionalumas arba tradicija – jokioje visuomenėje negali kada nors tapti vieninteliu visų sprendimų ir elgesio pagrindu. <...> Daugiausia, ką galime pasakyti, yra tai, kad kurio nors iš šių kriterijų akcentavimas neleidžia pabrėžti kurį nors iš likusių dviejų. Šis abipusio nesuderinamumo santykis yra visiškai aiškus totalitarinės galios ir tradicijos atveju“ (Moore 1954: 222).

Tam atvejui, jeigu viršų paimtų tradicionalistinės tendencijos, jis numatė techninės pažangos sulėtėjimą ir sąstingį, „rigidiškos klasinės sistemos su ryškiais išsilavinimo ir kultūriniais skirtumais“ (Moore 1954: 226) konsolidaciją. Laikant socialinės sistemos pažangumo kriterijumi jos gebėjimą sparčiai keistis ir adekvačiai atsakyti į socialinės aplinkos metamus iššūkius, šios tendencijos įsigalėjimas būtų tolygus komunistinio režimo nuosmukiui. Pats B. Moore'as manė, kad šiai tendencijai įsiviešpatuoti trukdo globalinės supervalstybės statusas, kuris SSRS įtraukė į ginklavimosi varžybas su JAV. Būtinybė atsakyti į vis naujus ir naujus šių varžybų iššūkius skatina technokratinės tendencijas, užtikrinančias industrinio bei socialinio dinamizmo tąsą.

2. Komunizmas – kitokia modernybė? Konvergencijos teorijos perspektyva

Žvelgiant į B. Moore'o prognozes iš daugiau negu 50 metų retrospektyvos, galima konstatuoti, kad jis iš esmės teisingai nu-

matė pagrindines sovietinės visuomenės raidos tendencijas, o taip pat adekvačiai nušvietė jos pagrindines dilemas. Dar daugiau, jis anticipavo takoskyros linijas sovietologų debatuose laikotarpiu nuo J. Stalino mirties iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Juose galima išskirti tris pagrindines kryptis. Pirmąją stovyklą sudarė vis mažėjanti totalitarizmo teorijos šalininkų grupė. Jai priklausantys tyrinėtojai pabrėžė socialinės tikrovės, kuri atsirado kaip mėginimo įgyvendinti komunistinę utopiją vaisius, beprecedentinį kitoniškumą (vienintelė išimtis – nacistinė Vokietija kaip dar vienas totalitarizmo atvejis).

Būdama *sui generis*, ji turinti būti aiškinama „iš jos pačios“, o ne remiantis palyginimais ir analogijomis su lengviau prieinamomis empiriniam tyrimui moderniomis Vakarų visuomenėmis, besimodernizuojančiais sociumais arba ikimoderniomis visuomenėmis. Totalitarizmo teorijos šalininkai manė, kad komunistinė ideologija yra svarbiausias komunistinių režimų politikos supratimui veiksnys (jie tebesą „ideokratiniai“). Todėl jie tebesą tokie pat ekspansyvūs ir agresyvūs, kaip ir V. Lenino ir J. Stalino laikais. Jie laikė savo misija įspėti Vakarų šalių visuomenę, kad „įtampos mažinimo politika“ yra tik manevras ar taktinė priemonė, siekiant to paties nekintamo galutinio tikslo – pasaulinės revoliucijos ir pasaulinio viešpatavimo.

Kadangi tų režimų totalitarinė „esmė“ nesikeičia, tai ir šių šalių vidaus politikoje realia galimybe išlieka ir grįžimas prie teroro kaip politikos priemonės, o kartu ir charizmatinio elemento sovietinėje santvar-

koje reaktyvacija. Sovietų Sąjungos modernumas esąs tik tariamas – sovietinė visuomenė yra „industrinė“, bet „karinė“. Joje viskas esą pajungta karo mašinos kūrimui ir tobulinimui, ruošiantis lemiamam mūšiu dėl pasaulinio viešpatavimo, kuriame labiau tikėtina yra būtent totalitarizmo pergalė, nes demokratinės šalys esančios taikingesnės ir linkusios nuolaidžiauti, kaip kad kadaise jos nuolaidžiavo A.Hitleriui, tikėdamosi tokiu būdu išvengti karo.

Totalitarizmo teorijos kritikai teigė, kad komunistų valdomų šalių lyginimas su hitlerine Vokietija yra mažiau vaisingas už palyginimus, kuriuose komunistinės santvarkos prigimčiai ir raidos tendencijoms atskleisti kaip tos santvarkos veidrodis panaudojamos kitokios visuomenės. Lygindami komunistinius režimus su nacistine Vokietija, perdedame jų vidinį stabilumą, monolitiškumą, agresyvumą ir darome klaidingą išvadą, kad juos galima sunaikinti tik nugalėjus kare, kurį anksčiau ar vėliau sukels tų režimų prigimtinis agresyvus ekspansyvumas.

Alternatyvių totalitarizmo teorijai sovietologijos kryptčių keliai išsiskyrė klausimu, koks gi palyginimas veda giliau už komunistinių šalių lyginimą su nacistine Vokietija. Vieni manė, kad siekiant išryškinti svarbiausius jų socialinės tikrovės bruožus turime jas lyginti su išsivysčiusiomis pačių Vakarų visuomenėmis. Ir vienos, ir kitos esančios modernios visuomenės, tik atėjusios į modernybę skirtingais keliais (žr. užpraėjusio „Sociologijos“ numeryje paskelbtą straipsnį). Tas kelių į modernybę skirtumas paaiškina esamus šalių, save vadinančių „socialistinėmis“, ir šalių, vadina-

mų „išsivysčiusiomis kapitalistinėmis“ šalimis, skirtumus. Tačiau tie skirtumai esą ant-raeiliai, neesminiai, palyginus su jau esamais panašumais, ir ateityje turėtų dar labiau nusitrinti, „socialistinių“ šalių raidoje toliau reiškiantis toms tendencijoms, kurias B. Moore įvardino „racionalizacijos“ ir „technokratijos“ terminais.

Šis komunistinių šalių supanašėjimo ar suvienodėjimo su išsivysčiusiomis kapitalistinėmis šalimis procesas buvo pavadintas „konvergencija“. Pačios sovietologinės teorijos, siūlančios žvelgti į komunistinių šalių tikrovę per sąvokų ir teorijų, sukurtų modernių visuomenių socialinei tikrovei aprašyti bei aiškinti prizmę, bei numatančios komunistinių šalių supanašėjimą su „išsivysčiusiomis kapitalistinėmis“, toliau bus vadinamos „konvergencinėmis“ arba tiesiog „konvergencijos teorija“. Žymiausi ir nuosekliausi tokio požiūrio atstovai buvo Cyrillas E. Blackas (1966), Jerry Houghas (1969; 1977; 1980; 1988; 1997; Hough and Fainsod 1979) ir Stephenas Cohenas (1985a; 1985b), Moshe Lewinas (1974; 1991 (1988)).

Konvergencijos teorija dominavo pirmuosius du postalininius dešimtmečius, kai ekonominio augimo Sovietų Sąjungoje ir kitose komunistinėse šalyse tempai vis dar lenkė Vakarų pasaulio šalis. Būtent ši išliekanti ekonominės raidos dinamika pastūmėjo Sovietų Sąjungos vadovybę 1961 m. paskelbti ultraoptimistinę „trečiąją“ SSKP programą, kuri numatė 1980 m. užbaigti komunizmo statybą. Tuometiniai komunizmo kritikai jo lemtingu trūkumu laikė anaip tol ne jo sukurtos santvarkos negalę užtikrinti ekonomikos augimą ir technologinę pažan-

gą, bet tik civilinių ir politinių žmogaus ir piliečio teisių pažeidimus. Vienas jų rašė: „žinoma, jeigu ekonominis augimas būtų vienintelis tikslas, silogizmu ar kokia nors kita logikos figūra būtų sunku ‚įrodyti‘ natūralų Vakarų sistemos kaip pavyzdžio neišsivysčiusioms šalims pranašumą“ (Bowles 1962; 504).

Stebėdami tebevykstantį Sovietų Sąjungos ekonominį augimą bei technologinę pažangą, kurios emblema tapo sovietinės kosmonautikos pasiekimai, daugelis sovietologų prognozavo būsimą sovietinio tipo visuomenių ir Vakarų pasaulio konvergenciją, vykšančią sovietinio režimo palaispnes evoliucijos keliu. Teorinis šių lūkesčių pagrindas buvo jau aptartas (žr. straipsnį „Sociologija. Mintis ir veiksmai“ 2007 m. 1-me (19) numeryje) modernizacijos teorija, kuri svarbiausiu skiriamuoju modernybės kaip socialinio gyvenimo evoliucinio tipo požymiu laiko funkcinę vertybių ir organizacinių principų, o taip pat skirtingų socialinio gyvenimo sferų bei institucinių domenų (žr. Rinkevičius 2007) diferenciaciją. Kuo visuomenė labiau technologiškai ir ekonomiškai išsivysčiusi, tuo labiau ji funkciškai ir socialiai diferencijuota, ir tuo sunkiau esą užtikrinti jos funkcionavimą ir tolimesnį raidą centralizuoto koordinavimo bei planavimo metodais.

Šis didėjantis komunistinių šalių socialinės organizacijos sudėtingumas priversiantis valdantįjį sluoksnį vykdyti reformas iš viršaus, palaispniui tas visuomenes liberalizuojant bei demokratizuojant, įdiegiant pliuralistinius pradus jų ekonominiame bei politiniame gyvenime. Per šių sociologinės mo-

dernybės ir modernizacijos teorijos idėjų prizmę Vakaruose buvo suvokiamos 7-jame dešimtmetyje Vidurio Europoje bei Sovietų Sąjungoje išsiplėtojusios ekonomistų diskusijos dėl „rinkos socializmo“, kurios reiškė faktinį svarbiausio K. Marxo komunizmo utopijos siekinio – sukurti visuomenę be prekinųjų-piniginių santykių – išsižadėjimą.

Kai kurias „rinkos socializmo“ teoretikų idėjas „ūkiskaitos principų“ pavadinimu buvo mėginama įgyvendinti praktiškai ekonominėmis reformomis, kurios buvo vykdomos Čekoslovakijoje, Lenkijoje, Vengrijoje ir netgi (pirmaisiais Leonido Brežnevo valdymo metais) Sovietų Sąjungoje. Ypačingai optimistiškai konvergencijos teorijos šalininkus nuteikė 1968 m. „Prahos pavasaris“, kai į valdžią Čekoslovakijoje atėjus komunistų reformatorių grupuotei, šioje šalyje buvo intensyviai diskutuojami ekonominių ir politinių reformų planai, kurių programinis tikslas buvo „humanizuoti“ socializmą, suteikti jam „žmogišką veidą“.

Konvergencijos teorijos šalininkai tikėjosi, kad tos reformos ilgainiui atves „socialistines“ šalis į „mišrią“ arba „rinkos socializmo“ ekonomiką ir „realią“ demokratiją, bendrais bruožais primenančią, o kai kuogal ir pranašesnę už šiuo metu realiai egzistuojančią Vakarų liberaliąją demokratiją bei kapitalizmą. Daugelis šios teorijos šalininkų kritiškai vertino pačių išsivysčiusių Vakarų šalių socialinę tikrovę ir tikėjosi, kad ši ateityje savo ruožtu keisis socialistine ar social-demokratine linkme, kai bus dar pla-

čiau taikomas valstybinis ekonomikos reguliavimas bei programavimas, bus plečiamos „gerovės valstybės“ teikiamos socialinės paslaugos bei garantijos, o demokratija gilinama „žolės šaknų demokratijos“, „industrialinės demokratijos“ ir kitų „dalyvaujančios demokratijos“ formų linkme, tokiu būdu „išbaigiant“ modernybę, kuri ne tik komunistinėse, bet ir Vakarų šalyse esąs „nebaigtas vykdyti projektas“ (Habermas 2002 (1988)).

Tokių pokyčių pačiuose Vakaruose idėja buvo siejama su „socializmo su žmogišku veidu“ idėja ir netgi su marksiškuoju humanistiniu „visuomenės be susvetimėjimo“ socialiniu idealu.³ Daugelis konvergencijos teorijos šalininkų būtent tą idealą, o ne realiai egzistuojančią ir empiriškai stebimą išsivysčiusių Vakarų šalių socialinę tikrovę ir laikė būsimos socializmo ir kapitalizmo konvergencijos tašku. Skirtingai nuo totalitarizmo koncepcijos šalininkų, konvergencijos teoretikai pabrėžė ne „laisvajam pasauliui“ save priskyrusių ir „socialistinėmis“ save vadinančių šalių skirtumus, bet jų panašumus, teigdami, kad jos įkūnija tiesiog kiek skirtingus „modernybės“ kaip evoliucinio visuomenės tipo variantus. Tie skirtumai yra laikini ir gali būti paaiškinti vėluojančiu ir besivejančiu modernizacijos pobūdžiu „socialistinėse“ šalyse.

Remdamiesi šia prielaida apie esminį ar gelminį šių šalių socialinės tikrovės panašumą, konvergencijos teoretikai siekė parodyti, kad svarbiausi „socialistinių“ šalių tikrovės bruožai gali būti aprašyti sociolo-

³ Nepastebint ar ignoruojant principinį marksiškojo humanizmo priešiškus rinkos santykiams su jų „prekiniu fetišizmu“.

ginių teorijų, kurios taikomos Vakarų šalių kontekste, kategorijomis (ir atvirkščiai). Antai aiškinant politinius procesus, vykstančius liberaliosiose Vakarų demokratijose, politologijoje 6-7-me dešimtmečiais susidūrė dvi pagrindinės teorinės priegios – valdančiojo elito teorija (Mills 1956) ir pliuralizmo teorija (Dahl 1961). Pirmosios šalininkai teigė, kad ir „socializmo“, ir liberaliosios demokratijos sąlygomis reali valdžia, t. y. galia priimti sprendimus, nulemiančius valstybės politiką, priklauso valdžios ar galios elitui (*power elite*), t.y. valdančiajai mažumai.

Tokią valdančiąją mažumą itin lengva identifikuoti „socialistinėse“ šalyse, nes čia egzistuoja net jos formalūs sąrašai. Tai yra vadinamoji nomenklatūra – sąrašai partijos narių, kuriems patikima užimti vadovaujančias pareigas. Tiesa, tokie sąrašai būna slapti. Tačiau valdančio elito branduolys nėra paslaptis – jis sutampa su komunistų partijos Centro Komiteto narių sąrašu. Tačiau savo neformalią „nomenklatūrą“ ir netgi neformalius „centro komitetus“ turinčios ir liberaliosios demokratijos. „Palyginimo tikslais galima sukonstruoti hipotetinį Amerikos ‚Centro komitetą‘ iš 200 narių, kurį sudaro: vyriausybės nariai, valstijų gubernatoriai, Kongreso vadovai, Kongreso komitetų pirmininkai, Aukščiausio Teismo teisėjai, 50 didžiausių korporacijų vyriausieji vadovai, ginkluotųjų pajėgų politikos tarybos nariai ir dar 5 kariniai pareigūnai, ir 30 subvyriausybinių valdininkų iš Baltųjų Rūmų personalo, vykdomųjų departamentų ir nepriklausomų agentūrų“ (Hough 1977; 41).

Pliuralistinės priegios šalininkai politiką aiškino daugelio skirtingų interesų grupių varžybomis dėl įtakos politinių sprendimų procesui ir neigė, kad demokratinėje politinėje sistemoje galima aptikti „elitą“ – tokią interesų grupę, kuri šiose varžybose visada laimi (žr. Norkus 1998). Interesų grupių reikalavimai valstybės valdžiai yra politinio proceso įeiga (angl. *input*), kurią tas procesas transformuoja į išeigą (*output*) – politinius sprendimus. Tų sprendimų pobūdis priklauso ne tik nuo grupių, kurių interesai susikerta, santykinės galios, bet ir nuo jų suinteresuotumo tam tikru konkrečiu sprendimu laipsnio. Nuo suinteresuotumo lygio priklauso, kiek savo išteklių suinteresuota grupė skirs sprendimų proceso baigimui paveikti.

Totalitarizmo teorijos šalininkai šį politikos modelį laiko pritaikomu tik politiniams procesams, vykstantiems demokratinėse politinėse sistemose („politijose“). Jų požiūriu, jis netinka politiniams procesams totalitarinėse politijose. Pagal totalitarizmo teorijos pateikiamą vaizdą, jose politiniai sprendimai kyla iš vieno virš visuomenės iškilusio ir ją sudarančių socialinių grupių reikalavimais nepaveikaus centro. Totalitarinėje politikoje politinio proceso įeiga yra ne grupių interesai, tačiau to centro valia, kuri siekia transformuoti visuomenę, vadovaudamasi tam tikra utopine „tobulos visuomenės“ vizija. Politinis procesas totalitarinėje visuomenėje yra ypatingas tuo, kad jis turi tik išeigą, bet neturi įeigos – jeigu tokia nelaikysime totalitarinio režimo ideologijos.

Jau B. Moore'as abejojo šio modelio adekvatumu net ir J. Stalino laikų Sovietų

Sąjungai, kurią totalitarizmo teoretikai laikė ir tebelaiiko beveik tobulu totalitarizmo įsikūnijimu. Jis atkreipė dėmesį į tuos būdus, kuriais J. Stalino režimas utopinę komunistinę ideologiją pritaikė, adaptavo prie nepaklusnios tikrovės. Tai kai kurių galutinių tikslų atsisakymas, nukėlimas į neapibrėžtą ateitį arba jų ritualizavimas. B. Moore'as neneigė, kad ideologija kaip stiprus autonomiškas veiksnys įtakojo šio režimo politiką. Tačiau jis reikalavo skirti sovietinės valdžios formalią ar oficialią ideologiją nuo to, ką jis vadino „operacine ideologija“ (angl. *operating ideology*). Pirmąją „sudaro viešai paskelbti ar išspausdinti pareiškimai apie tikslus ir priemones, suformuluoti simboliais, kurie yra būdingi pradinei doktrinai arba jos oficialiai sankcionuotoms adaptacijoms“ (Moore 1950; 420). Neformali arba operacinė ideologija – tai „eilė fundamentalių ir dažnai neišsakytų prielaidų, dėl kurių daugiau ar mažiau sutaria „(Moore 1950; 420) režimo lyderiai.

Apie tokios ideologijos egzistavimą iškalbingiausiai byloja tie atvejai, kai sovietinis režimas grįždavo prie politikos, kurios jau buvo atsisakęs, būdamas spaudžiamas aplinkybių. Pavyzdžiais gali būti J. Stalino „antroji revoliucija“ 1929 m., atsisakant taip vadinamos „naujosios ekonominės politikos“; grįžimas prie agresyvios antireliginės politikos po to, kai Rusijos stačiatikių bažnyčiai Antrojo pasaulinio karo metais buvo padaryta didelių nuolaidų ir pan. Ši „operacinė ideologija“ yra „kompromisas tarp tikslų ir priemonių arba, kitaip išsireiškiant, tarp galios sumetimų ir pirminės doktrinos“ (Moore 1950; 420).

„Demokratinio kapitalizmo“ ir „valstybinio socializmo“ gelminio panašumo tėsės šalininkai teigė, kad po J. Stalino mirties ideologijos įtaka politiniam procesui dar labiau sumažėjo, o jo įeiga atsivėrė socialinių grupių, sudarančių sovietinę visuomenę, spaudimui. Kaip ir liberaliosios demokratijos atveju, taip pat ir Sovietų Sąjungos politika turinti būti aiškinama kaip interesų grupių kovos išraiška, o tos politikos pokyčiai gali būti paaiškinti galios santykių tarp tų grupių pokyčiais. Tai visų pirma naujų socialinių grupių iškilimas ir sustiprėjimas, kas verčia valstybės valdžią labiau atsižvelgti į jų interesus. Kai kurie sovietologai (Jerry Houghas) postalinines sovietinio tipo visuomenes laikė jau iš esmės pliuralistinėmis.

Jų požiūriu, po vienpartinės politinės sistemos, kurioje taip pat ir teisiškai buvo įtvirtintas Komunistų partijos „vadovaujantis vaidmuo“, fasadu slypėjo politinė realybė, savo bendrais bruožais primenanti tą, kuri aptinkama ir liberalios demokratijos šalyse. „Visuomenė“ į save jau įtraukė komunistų partiją, paversdama ją tiesiog arena, kurioje vyksta skirtingų interesų grupių kova, ir tuo pačiu atimdama iš jos galią kaip kokiai išorinei jėgai pertvarkyti visuomenę pagal savo ideologiją (plg. Hill and Frank 1981; Stark and Bruszt 1998; 111–115).

Tiesa, priklausomai nuo to, kaip konkrečiau tos interesų grupės buvo suprantamos, ilgainiui išsiskyrė kelios pliuralistinės prieigos versijos. Viena iš jų tas interesų grupes tapatino su tam tikrais socialiniais sluoksniais arba klasėmis. Kita, kurią patys sovietologai savo vidaus diskusijose kvalifi-

kavo kaip „korporatistinę“, tokiomis grupėmis laikė funkcinės interesų grupes, kurias galima tapatinti su profesijomis. Štai kaip Valerie Bunce, kuri buvo pagrindinė sovietinio režimo kaip korporatizmo atmainos teorijos atstovė, interpretavo ideologinį „išsivysčiusio socializmo“ koncepciją, kuri 8-jame XX a. dešimtmetyje tapo tuometinės Sovietų Sąjungos vyriausybės „valdymo formule“: „tai buvo vizija konsensu pagrįstos visuomenės, kurioje konfliktą kontroliuotų aktyvi valstybė per eilę kontraktų, sudarytų tarp valstybės ir funkcinį interesų (angl. *functionally-based interests*). Šie sandėriai, kuriais ištekliai ir priėjimas prie politikos proceso buvo mainomi į politinę paramą, ekonominį bendradarbiavimą ir patikimą informaciją, buvo suprantami kaip mechanizmai, kurie padidins ne vien stabilumą, bet ir augimą, sumažindami ekonominius konflikto kaštus“ (Bunce 1983; 134).⁴

Trečia – vadinamoji „biurokratinės politikos mokykla“ – tokių grupių ieškojo paties valdančiojo elito viduje, aiškindama Sovietų Sąjungos politikos vingius interesų konfliktais tarp skirtingų žinybų atstovų. Tokie konfliktai kildavo visų pirma dėl nepakankamų išteklių paskirstymo tarp žinybų. Kariškiai siekdavo gauti naujų ir modernių ginklų, mokslininkai – naujas laboratorijas ir eksperimentinę aparatūrą, kiekviena iš daugybės pramonę tvarkančių ministerijų – daugiau investicijų ir lengvesnes planines užduotis ir t.t.

Ši pliuralizmo versija buvo konservatyviausia, nes ji lengviausiai suderinama su totalitarizmo teorija. Jau šios teorijos kūrėjai atkreipė savo dėmesį į tokį totalitarizmo bruožą, kaip vienas kitą dubliuojančių (tas pačias funkcijas atliekančių) žinybų kūrimą. Diktatoriai tai darydavo, siekdami dirbtinai skatinanti varžybas ir konfliktus tarp žinybų, kad jos kovotų dėl diktatoriaus, atliekančio galutinio arbitro vaidmenį, palankumo. Tai buvo būdas išlaikyti ir padidinti paties diktatoriaus galią. „Biurokratinės politikos“ teorijoje teigiama, kad postalininėje Sovietų Sąjungoje vyko galios ir valdžios dispersija: jeigu grynojo totalitarizmo laikmečiu diktatorius akumuliuojo arba koncentravo visą galią, tai dabar atsirado daug skirtingų galios centrų, kurių tarpe aukščiausias partijos vadovas esąs tik vienas iš daugelio. Jis atliekė tarpininko ar moderatoriaus vaidmenį, ir galys išsaugoti valdžią tik tol, kol sugebės išlaviruoti tarp daugelio skirtingų interesų. Tuo galėjęs įsitikinti Nikita Chruščiovas, kai jo reformos vienu metu pažeidė daugelio įtakingų žinybų interesus, ir paskatino jų vadovus sudaryti prieš jį sąjungą.

Pliuralistinis pototalitarinės politikos modelis laikė šį galios dispersijos procesą negrįžtamu ir implikavo optimistines prognozes apie „socialistinėmis“ save vadinsiu šalių ateitį: ilgalaikėje perspektyvoje jos turėjo palaipsniui transformuotis į vakarieetiško tipo liberalias demokratijas.

⁴ Žr. taip pat Bunce 1980; 1981.

3. Konvergencija ... su trečiuoju pasauliu? Komunistinio neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo teorijos perspektyva

Tačiau jau 7-jo dešimtmečio pabaigoje (po Sovietų Sąjungos ir jos satelitų – Varšuvos pakto šalių – invazijos į Čekoslovakiją) Sovietų Sąjungos ir daugelio kitų Rytų Europos šalių gyvenime ėmė ryškėti tendencijos, kurias labiau atitiko B. Moore'o prieš porą dešimtmečių suformuluotą sovietinio režimo tradicionalizacijos scenarijų. Pagrindinę tuo metu išryškėjusią ir iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo išlikusią takoskyros liniją sovietologijoje nužymi 1966 metais paskelbto Zbigniewo Brzezinskio straipsnio pavadinimas: „Tarybinė politinė sistema: transformacija ar degeneracija?“ (Brzezinski 1966). Konvergencijos tezės šalininkai rašė apie jau vykstančią jos transformaciją liberalios demokratijos ar netgi už ją pranašesnės sistemos linkme. Degeneracijos tezės šalininkai teigė jos „suakmenėjimą“ (*petrification*), o stebimus pokyčius traktavo kaip „išsigimimą“ ar „nuosmukį“.

Degeneracijos tezės šalininkai teigė, kad „destalinizacija“, tiek daug vilčių sužadinsi konvergencijos teorijos šalininkams, buvo paviršutiniška ir nenuosekli. Ji nepalietė pagrindinių J. Stalino laikais susiformavusių institucijų (tokių, kaip centralizuotas ūkio planavimas, „demokratinis centralizmas“ ir t.t.), kurios įgijo šventos ir todėl neliečiamos tradicijos statusą. Sovietinio tradicionalizmo koncepcijos šalininkai teigė, kad ateityje šios tradicinės sovietinės institucijos vis labiau stabdys Sovietų Sąjungos ir jos satelitų socialinę ir ekonominę pažan-

gą, nulemdamos didėjančių santykinę jų atsilikimą nuo Vakarų šalių bei nuosmukį.

Ištikimiausi totalitarizmo teorijos šalininkai sovietologijoje buvo senieji ir naujieji emigrantai iš komunistinių šalių ar jų palikuonys, turintys asmeninių sąskaitų su komunistais. Didžiausi konvergencijos teorijos entuziastai buvo „šimtaprocentiniai“ amerikiečiai ir britai, savo akademinę karjerą pradėję „naujųjų kairiųjų“ idėjų įtakojamo studentų protesto sąjūdžio, savo kulminaciją pasiekusio 1968 m., laikais. Komunistinio neotradicionalizmo teorijos šalininkai buvo arba kiek „ataušę“ totalitarizmo teorijos šalininkai, arba nusivylę „konvergencionistai-modernizatoriai“. Nuo tų nedaugelio komunistų analitikų, kurie liko šimtaprocentiniai „totalitaristai“ (t.y. komunistų kaip totalitarizmo koncepcijos šalininkai), juos skyrė kritiškas požiūris į „totalitaristų“ aliarmizmą – totalitarizmo teorijos šalininkų nenuilstamai skelbiamus išpėjimus, kad komunizmas išlieka toks pat agresyvus ir pavojingas Vakarų pasauliui, kaip ir savo jaunystės laikais.

Dėl Sovietų Sąjungos „pergalių“ Afrikoje, kur keletas šalių paskelbė marksizma-leninizmą savo oficialia ideologija bei JAV pralaimėto karo Vietname tokie išpėjimai atrodė gana įtikinamai. Komunistinio neotradicionalizmo teorijos šalininkai teigė, kad Sovietų Sąjungos keliami grėsmė mažėja, nes komunistiniai režimai silpnėja ir išsigimsta, virsdami „popieriniais tigrais“. Svarbiausias totalitarizmo teorijos ir komunistinio neotradicionalizmo teorijos skirtumas buvo tas, kad antrosios teorijos šalininkai pamėgino pozityviais terminais (ne vien

būdvardžiais, kurie sako, kuo empiriškai stebimi komunistiniai režimai vis labiau nukrypsta nuo idealaus totalitarizmo tipo) apibrėžti tą socialinį būvį, į kurį smukdamas ir išsigimdamas pereina totalitarinis režimas. Kaip ir konvergencijos teoretikai, jie šiam tikslui pasitelkė socialines teorijas, kurios buvo išplėtos analizuojant nekomunistinių šalių socialinę tikrovę, ir deklaravo ištikimybę „laisvės nuo vertinimų“ principui bei pozityvaus socialinio mokslo idėjai.

Nuo konvergencijos teoretikų juos skyrė požiūris, kokie palyginimai gali giliausiai atskleisti komunistinių šalių tikrovę. Jų požiūriu, tam geriausiai tinka palyginimai su ikimodernia tradicinių visuomenių socialine tikrove bei tomis šiuolaikinėmis šalimis, kuriose modernizacija patyrė nesėkmę. Jei-ku komunizmas ir galima laikyti keliu į modernybę, tai buvo toks kelias, kuris baigėsi nesėkme, atvesdamas juo nuėjusias šalis į aklavietę, kuriai nusakyti geriausiai tinka neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo terminai. Komunistinės šalys – ne įstrigusios ar nebaigtos, bet žlugusios modernizacijos atvejai.

Komunistinio neotradicionalizmo (neopatrimonializmo) teorijos šalininkai neneigė, kad šiose šalyse vykstantys socialiniai pokyčiai gali būti nusakyti „konvergencijos“ terminu. Tačiau tai konvergencija ne su išsivysčiusiomis Vakarų šalimis, tačiau su nesėkmingai besivystančiomis „trečiojo pasaulio“ šalimis. Tos konvergencijos eigoje Sovietų Sąjunga virstanti „Burkina Faso su branduoline bomba“. Atitinkamai, daugiausiai apie komunistinių šalių ekonomiką ir politiką galime sužinoti, jų analizei panau-

dodami tas sociologines, politologines, ekonomines „viduriniojo lygmens teorijas“ bei teorinius modelius, kurie buvo išplėtoti, nagrinėjant besivystančių šalių (ypatingai Afrikos) ar netgi pačių Vakarų šalių ikimoderniąją socialinę tikrovę.

Patį „neotradicionalizmo“ terminą nukalė žymus JAV sovietologas Kennethas Jowittas (1983; 1992). Pačią šią koncepciją galima laikyti B. Moore'o postalininio sovietinio režimo tradicionalizacijos prognozės konkretizacija: K. Jowittas ir kiti „neotradicionalistai“ (Walder 1986; 1994; 1995; Lupher 1992; Lupher 1996) esamuoju laiku rašo apie tą patį, apie ką B. Moore rašė būsimuoju. Tie patys yra ir jų teoriniai šaltiniai. Tai yra M. Weberio valdžios tipologija. Neotradicionalistų požiūriu, komunistinių režimų evoliucija – tai ne kartą istorijoje pasikartojęs charizmatinės valdžios „tradicionalizacijos“, o kartu ir ją palydinčios politinės korupcijos išsikerojimo bei nuosmukio atvejis. „Apibendrinant, požiūriai į Sovietų politiką/ekonomiką, pabrėžiantys jos modernų, rusišką ar svetimą pobūdį, pateikia klaidingus vaizdus (angl. *false accounts*). Sovietinį režimą geriausiai laikyti instituciškai nauja charizmatinės, politinės, socialinės ir ekonominės organizacijos forma, kuri rutinizuojasi neotradicine kryptimi“ (Jowitt 1992; 127).

Pabrėždamas lemiamą V. Lenino „naujo tipo partijos“ doktrinos ir jo asmeninio indėlio vaidmenį, K. Jowittas 1917 m. Rusijoje atsiradusią ir vėliau į kitas šalis išplitusią valdžios sistemą vadina „leninizmu“. Palyginus su M. Weberio aprašytais charizmatinės valdžios atvejais leninizmas ypatingas

tu, kad čia „charizmatinis herojus“ yra ne genialus individas, bet kolektyvas – Partija. Nors daugelio partijos vadovų valdžia buvo faktiškai neribota ir jie būdavo nežabotai aukštinami, netgi J. Stalinas kartodavo privalomas frazes apie „kolektyvinį vadovavimą“, o „asmenybės kultas“ buvo suvokiamas kaip nevisiškai korektiškas dalykas. Šiuo atžvilgiu leninizmas kaip „charizmatinis impersonalizmas“ skyrėsi nuo nacizmo, kur aukščiausia valdžia buvo atvirai suasmeninta. „Leninistinis režimas turi tris jo pobūdį apibrėžiančius bruožus: (1) socialinių kautynių, klasinio karo su savo socialiniu šeimininku (valdoma visuomenė. – Z.N.) pirmenybė; (2) istorinės-politinės įžvalgos, kurią kiekvienu atskiru momentu įkūnija ‚teisinga linija‘, monopolija; ir (3) Partijos kaip vienintelės instancijos, kuriai priklauso politinė lyderystė bei politinės teisės (*enfranchisement*)“ koncepcija (Jowitt 1992; 259).

Tol, kol nesibaigė charizmatinis leninizmo periodas, partija buvo karinė organizacija, vykdanči klasinį karą prieš savo „socialinį šeimininką“. Būdingas leninizmo bruožas – politikos vykdymas viena po kitos sekančių kampanijų pavidalu, kurios planuojamos ir vykdomos pagal karinių kautynių pavyzdį. Partijos nario elgesys buvo modeliuojamas pagal tobulam kareiviui deramo elgesio pavyzdį, ir kol partijos karas prieš visuomenę tęsėsi, ją sudarė bet kokią užduotį atlikti pasirenkę agentai (*deployable agents*). Leninizmo neotradicionalistinė transformacija prasidėjo, kai po J. Stalino mirties partija nutraukė karą prieš visuomenę. Ideologinė šio žingsnio išraiška buvo ga-

lutinės socializmo pergalės paskelbimas bei deklaravimas, kad sovietinė valstybė turi „visaliaudinį pobūdį“.

M. Weberis svarbiausiu charizmatinės valdžios tradicionalizacijos proceso varikliu laikė charizmatinio valdovo palydos narių suinteresuotumą tų socialinių pranašumų, kuriuos jie įgijo susieję savo asmeninį likimą su valdovu, įtvirtinimu, perduodant juos vaikams. Pagrindiniu jos turiniu jis laikė rutinizaciją ir asmeninės charizmos virsmą institucine (posto ar pareigybės) charizma. Tradicionalizacija sėkminga, jeigu organizacijos „kadrinių“ darbuotojų materialinė gerovė užtikrinama, išsaugant organizacijos kompetenciją ir integralumą. Tačiau galima ir tokia rutinizacija, kai pareigybės charizma yra pajungiamą jas užimančių asmenų partikuliariniams ar privatiems interesams.

Kalbant konkrečiau, pareigybė yra pasisavinama ir išnaudojama asmeniniais interesais. Tuos pokyčius partijos ir visuomenės santykiuose, kuriuos konvergencijos teorija aprašo kaip partijos pavirtimą skirtingų interesų grupių kovos lauku, anticipuojančiu leninistinio režimo demokratine transformacija, K. Jowittas traktuoja kaip partijos politinę korupcinę tradicionalizaciją, dėl kurios ji atsiduria maždaug tokioje būsenoje, kokioje katalikų bažnyčia atsidurdavo simonijos (prekybos bažnytinėmis pareigybėmis) laikais.

Amerikiečių sovietologo pateikiamą leninizmo tradicionalizacijos analizę galima konkretizuoti, panaudojant taip pat ir M. Weberio valdžios sociologijoje pateikiamą vienos iš vokiečių sociologų išskirtą tradicinės valdžios atmainų – patrimonializmo

analizę bei jos pagrindus šiuolaikinėje politologijoje išplėtotą neopatrimonializmo teoriją, taikomą „trečiojo pasaulio šalių“ politinio vystymosi problemoms analizuoti.⁵

Vokiečių sociologas „patrimoninėmis“ (arba „tėvoniinėmis“) valstybėmis vadino ikimodernius teritorinius politinius darinius, kuriuos jų valdovai traktavo kaip savo giminės paveldimą nuosavybę (Weber M. 1976 (1922); 580-624, 641-653). Patrimoninės valstybės sampratos paminklas yra pasakos apie valdovus, kurie gali pusę ar trečdalį savo karalystės atiduoti kaip savo dukros kraitį jaunikų varžybose savo šaunumu visus konkurentus pranokusiam pretendentui. Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais išskyla alternatyvi – valstybės kaip viešos įstaigos su savo interesais, kurie gali skirtis nuo valdančios dinastijos interesų, samprata (Meinecke 1957 (1924)).

Čia pats valdovas suprantamas kaip vyriausias valstybės tarnas, kurio nušalinimas gali būti kitų valstybės tarnų („valstybės vyrų“) pareiga, kai jis vykdo tiems interesams žalingą politiką. Tokios valstybės sampratos ir ja pagrįsto valdininkų etoso būta ir kitose civilizacijose. Antai senovinėje Kinijoje pavyzdingas valstybės valdininkas mandarinas, pastebėjęs valdovo klaidas, privaldavo parašyti ir pateikti imperatoriui už šias klaidas jį kritikuojantį memorandumą, – netgi žinodamas, kad už tai jo laukia paže-

minimas tarnyboje arba netgi mirties bausmė (kas dažniausiai ir atsitikdavo su tais, kurie pakludavo šiai pareigai).

Neopatrimonializmu šiuolaikinėje lyginamojoje sociologijoje priimta vadinti režimą, kuriame patrimoninė valdžios struktūra egzistuoja po modernios biurokratinės valstybės mašinos luobu (Eisenstadt 1973; Roth 1968; Bratton and Walle 1994; 1997; Robin 1982; Snyder 1992). Neopatrimonializmo sąvoką pasiūlė pokolonijinių šalių politikos tyrinėtojai, kurie atkreipė dėmesį, kad formalios, nuo Vakarų šalių nukopijuotos viešosios administracijos struktūros daugelyje „trečiojo pasaulio“ šalių yra tik fasadas, kuris slepia iš esmės ikimodernią politinės valdžios tikrovę. Ta tikrovė yra neformalūs patronų ir klientų tinklai arba klanai, susidarę etninės ar gentinės priklausomybės, kilmės iš tam tikros vietovės, mokymosi tam tikrame universitete, tarnybos tam tikroje vietovėje arba kokiu nors kitokiu pagrindu.

Realią galią tokioje struktūroje suteikia neformalūs ryšiai, o ne aukščiausias postas, kuo gali įsitikinti iš „centro“ į periferiją su neopatrimonine valdžios organizacija paskirtas pareigūnas. Kita vertus, taip pat ir oficialaus valdžios posto užėmimą arba pašalinimą iš jo lemia ne meritokratiniai kriterijai (išsilavinimas, kompetencija, pasiekimai ir klaidos ligšiolinėje tarnyboje), bet ryšiai bei asmeninė patrono malonė. Išskildamas, pa-

⁵ Pats K. Jowittas vadina ją pavidalą, į kurį leninistinis režimas išsigimė L. Brežnevo valdymo laikotarpiu, „patriarchalinė valdžia“. „Tai, kas skiria patriarchalinę valdžią ir nuo patrimoninės, ir nuo plebiscitarinės, yra tai, kad lyderio viešpatavimas (*dominance*) turi būti vykdomas kaip jungtinė teisė visų narių interesais ir nėra jokio jos turėtojo laisva nuosavybė“ (Jowitt 1992; 143). Patrimonine jis laiko J. Stalino valdžią. Kadangi patrimoninė valdžia yra tradicinės valdžios atmaina, tai prieštarauja kitai jo tezei – teiginiui, kad leninizmas ėmė neotradiconalistiškai degeneruoti tik po J. Stalino mirties.

tronas paskui save į viršų tempia ir kitus savo tinklo narius, atlygindamas jiems priklausomai nuo asmeninio lojalumo.

Neopatrimoninė arba klaninė valdžios organizacijos sistema yra priešinga teisinės valstybės ir viešosios administracijos, atitinkančios vėberiškaį „biurokratijos“ idealų tipą, principams. Jos palydovas yra plačiai įsikerojusi korupcija, kuri yra praktinė patrimoninės valdžios sampratos realizacija: užimantis tam tikrą pareigybę pareigūnas traktuoja ją kaip asmeninę arba grupinę „savųjų klanų“ nuosavybę, ir panaudoja tos pareigybės teikiamas galias ką nors drausti arba leisti kaip papildomą arba net svarbiausią pajamų, kurios toliau gali būti perskirstomos tinklo viduje, šaltinį. Neopatrimoninei valdžios sistemai nėra svetimas ir „plurializmas“, tačiau jo esmė yra patronų-klientų klanų varžybos dėl galios, labiausiai primenantį mafijos grupuočių (su kuriomis neopatrimoniniai klanai atskirais atvejais gali būti susiję arba netgi persipynę) kovas.

J. Stalino valdymo laikais neopatrimoninės tendencijos valdžios aparate buvo slopinamos teroro priemonėmis – sparti to aparato personalo kaita trukdė patronų-klientų tinklams konsoliduotis bei socialiai atomizavo partinius ir valstybinius funkcionierius. Mat po vieno iš jų arešto sekdamas represijos prieš visus artimai su juo bendravusius kolegas. Paskutinis garsus tokio tipo valymas įėjo į istoriją „Leningrado bylos“ pavadinimu, kai po Andrejaus Ždanovo mirties buvo išnaikinti visi partinių ir valstybinių valdininkų tinklo, kurio patronai buvo A. Ždanovas bei jam artimas Andrejus Voznesenskis, nariai. J. Stalinas mirė pačia-

me naujos plataus masto valymo bangos rengimo įkarštyje. Anot taiklaus Z. Brzezinskio apibūdinimo, iki J. Stalino mirties Sovietų Sąjunga buvo „permanentinio valymo“ visuomenė (Brzezinski 1956).

Su neopatrimoninėmis tendencijomis kovojo ir N. Chuščiovas, tik jis iš aukščiausios vadovybės pašalintų patronų klientūros tinklus ardydavo ne represijomis, bet pažeminimu pareigose, išleidimu į pensiją arba nepaliamam kilnojamam iš pareigų į pareigas po visas neaprepiamas Sovietų Sąjungos platybes. Kita priemonė, kurios jis griežėsi antroje savo valdymo pusėje, buvo mėginimas pasiremti „eiliniais“ partijos nariais („visuomeninkais“) kaip atsvara jos „kadrams“ (Jowitt 1992; 182-183, 233-234). Būtent šie populistiniai mėginimai įvesti realius (plebiscitarinės) demokratijos elementus bent partijos viduje labiau negu užsienio ir vidaus politikos avantiūru nesėkmės jam ir kainavo aukščiausio partijos ir valstybės vadovo kėdę.

Po 1964 m. perversmo, kuris į valdžią iškėlė Leonidą Brežnevą, paskelbusį „kadrių stabilumo“ politiką, valdančiojo elito cirkuliacija jo asmeninės sudėties atsinaujinimo, horizontalaus ir vertikalios mobilumo pavidalu smarkiai sulėtėjo. Jeigu 1956-1961 m.m. laikotarpiu pasikeitė 70% SSKP CK Politinio biuro narių, 50% CK narių, 75% CK sekretorių, 67% SSRS Ministrų Tarybos narių, 79% sąjunginių respublikų pirmųjų sekretorių, 86% pačios didžiausios – Rusijos – respublikos srities komitetų („obkomų“) sekretorių, tai 1971-1976 m.m. laikotarpiu atitinkami skaičiai buvo 27%, 16%, 20%, 17%, 29%, 21%. O 1966-1971 m.m. laiko-

tarpiu jokių personalinių permainų SSKP CK Politinio biuro sudėtyje iš viso nebuvo (Hough 1977; 28-29).

Iš esmės narystė CK ir Politiniame biure tapo iki gyvos galvos įgyjamu statusu, analogišku lordo ar pero statusui. Todėl smarkiai išaugo vidutinis aukščiausių pareigūnų amžius, ypač pačioje valdžios piramidės viršūnėje, kas suteikė visam vėlyvojo periodo sovietiniam režimui ryškių gerontokratijos bruožų. Aukščiausiose valdžios pareigose susitelkė žmonės, kurie buvo socializuoti J. Stalino „išplėstinės socializmo statybos“ metais ir gyveno šių savo jaunystės „aukso laikų“ bei herojiškų Didžiojo Tėvyinės karo metų prisiminimais, per jų prizmę žvelgė į sparčiai bekintantį pasaulį ir buvo intelektualiai nepajėgūs inicijuoti kokias nors kad ir saikingas reformas. Šį tradicionalistinį L. Brežnevo valdymo pobūdį kaip svarbiausią jos bruožą pabrėžia ir „sąstingio epochos“ pavadinimas, kuriuo šis laikotarpis buvo pakrikštytas trumpu M. Gorbačiovo „pertvarkos“ laikotarpiu.

Nebebuvo praktikuojamas vadovaujančių kadro kilnojimas iš periferijos į centrą (ir atvirkščiai), o taip pat – iš vieno Sovietų Sąjungos regiono į kitą. Jeigu anksčiau vyriausieji sričių administratoriai būdavo atsiunčiami iš centro, tai dabar į vietinės valdžios viršūnę būdavo iškopiama, darant karjerą tame pačiame regione. 1956-1961 m.m. laikotarpiu Rusijoje (arba, kaip ji tada vadinosi – Rusijos Tarybų Federacijoje Socialistinėje Respublikoje; RTFSR) tik 26% naujai paskirtų jos sričių partijos komitetų pirmųjų sekretorių iki paskyrimo ilgiau nei 5 metus buvo dirbę savo srityse.

O 1966-1971 m.m. laikotarpiu tokių buvo net 75%, o daugelis jų čia pat vietoje buvo padarę visą karjerą (Hough 1977: 30).

Šią vietinių elitų galios pozicijų stiprėjimą atspindėjo ir jo stipresnė reprezentacija pačioje valdžios hierarchijos viršūnėje – Politiniame biure. Kai 1971 m. 24-jame partijos suvažiavime buvo padidintas Politinio biuro narių skaičius, 3 iš keturių naujų vietų buvo „atiduotos“ regionų – didžiausių miestų ir respublikų atstovams (Hough 1977: 30). Ši „kadro stabilizacija“ buvo dar labiau ryškiai išreikšta mažesnėse respublikose, kur praktiškai visi partiniai ir valstybiniai funkcioneriai darydavo karjerą vietoje, išskyrus iš centro atsiunčiamą rusų tautybės „vietininką“, užimdavusį respublikinės kompartijos CK antrojo partijos sekretoriaus postą. Tos pačios tendencijos buvo būdingos ir įtakingoms sąjunginėms ministerijoms, kurių vadovai nesikeisdavo dešimtmečiais, įprasdami traktuoti savo administruojamas žinybas kaip iki pensijos arba net gyvos galvos duotą valdą (*tenure*).

Šių procesų dėka po iš J. Stalino laikų paveldėto griežtai centralizuotos komandinio-administracinio aparato fasadu ėmė ryškėti valdžios struktūra, savo veikimo būdu ir dvasia primenanti senovės Rusijos pasidalijimo į dalines kunigaikštystes ar feodalizmo viduramžių Europoje laikus. Net jeigu pirmoje šios studijos dalyje pacituotas provokuojantis Samuelio Huntingtono teiginys, jog komunistiniai režimai modernūs mažų mažiausiai savo gebėjimu išspręsti „institucionalizacijos problemą“ (efektyviai administruoti) 1968 m. ir buvo teisingas, tai

jau po dešimties metų daugelyje Sovietų Sąjungos regionų jis nustojo toks būti.⁶

Būdami aukštesnių patronų klientais, žemesnio lygio vadovai būrė savo pačių klientų tinklus, panaudodami savo galią paaukštinti tarnyboje, skirstyti butus, paskyras automobiliams ir kitoms deficitinėms prekėms pirkti. Suklestėjo korupcija, pradėjo sparčiai augti neformalus sektorius, kuriam priklausė už sovietinio legalumo ribų vykstanti įvairi ekonominė veikla – tokia, kaip deficitinių prekių perpardavinėjimas („spekuliacija“), paslaugų teikimas, panaudojant iš valstybinių įmonių pagrobtas žaliavas arba tiesiog gatavos produkcijos grobstymas.

Šie reiškiniai buvo būdingas sovietinės tikrovės bruožas ir J. Stalino valdymo laikais, nes be neformaliojo sektoriaus ir „juodosios rinkos“ pagalbos suvalstybinta ekonomika tiesiog nepajėgė patenkinti vartotojų paklausos ir net ne visada galėjo užtikrinti pačių valstybinių įmonių darbą. Vėlyvuju „realaus socializmo“ laikotarpiu šių reiškinų toleravimas tapo nebylios socialinės sutarties (kurios branduolys buvo klusnumas mainais už pastovaus pajamų lygio užtikrinimą bei tam tikro viešųjų, tame tarpe ir socialinių, paslaugų rinkinio pasiūlą) tarp valdančiojo režimo ir plačiųjų gyventojų masių dalimi (plg. Pejovich 1987; Cook 1993). Visų lygių vadovams pradėjus

naudoti jų tarnybinėje kontrolėje esamus išteklius savo asmeniniais tikslais, taip pat su gamyboje naudojamais ištekliais bei produkcija pradėjo elgtis ir darbininkai. Buvo neformaliai įteisintas (nebaudžiamas) „saikingas“ valstybinės nuosavybės grobstymas.

Skirtingai nuo savo analogų pokolonijinėse šalyse, sovietinis neopatrimonializmas buvo taip pat ir paternalistinis, kadangi valstybės valdžia prisiėmė atsakomybę už visų įmanomų gyventojų masių vartotojiškų ir socialinių poreikių tenkinimą. Vėlyvuju sovietinio režimo ir jo klonų Rytų Europoje egzistavimo laikotarpiu išsiplėtė jų gyventojų iš valstybės gaunamų socialinių paslaugų tinklas. Tai įvyko, kai „darbo kolektyvai“ buvo paskelbti visuomenės ląstelėmis, o įmonės savo darbuotojams turėdavo teikti savo darbuotojams įvairias socialines paslaugas (organizuoti jų laisvalaikį, poilsį atostogų metu ir pan.). Tad sovietinis neopatrimonializmas gali būti kvalifikuotas ir kaip „autoritarinė gerovės valstybė“ (Rothman and Breslauer 1978).

Galima nurodyti ir daugiau bruožų, kuriais socialinė tikrovė, atsiradusi kaip mėginimo įgyvendinti komunistinę beklasės visuomenės utopiją, padarinys, labiau primena „tradicinių“ (ikimodernių), o ne modernių visuomenių realijas. Kaip jau nurodėme pirmame straipsnio skirsnyje, analizuodamas tradicinių visuomenių ūkio istoriją,

⁶ „Istorija įtikinamai parodo, kad komunistų vyriausybės nėra kuo nors geresnės už laisvasias vyriausybes, kai reikia palengvinti badą, pagerinti sveikatos apsaugą, padidinti nacionalinį produktą, sukurti pramonę ir maksimizuoti gerovę. Bet vienas dalykas, kurį komunistų vyriausybės gali daryti, yra tai, kad jos gali valdyti (*govern*); jos užtikrina efektyvią valdžią (*effective authority*). Jų ideologija pateikia teisėtumo pagrindą, ir jų partijos organizacija suteikia institucinį mechanizmą mobilizuoti paramą ir vykdyti politiką“ (Huntington 1968; 8).

M. Weberis skiria dvi pirmykščio natūrinio „namų ūkio“, gaminančio jo narių „vidiniam vartojimui“, raidos tendencijas: (1) rinkos mainų vystymąsį, pačiam „namų ūkiui“ diferencijuojantis į firmą (pelno per gamybą ar paslaugų teikimą rinkai siekiančią įmonę) ir „namų ūkį“ kaip vien tik vartojimo vienetą; (2) namų ūkio transformacija į „*oikos*‘ą“ (žr. Weber M. 1976 (1922); 212-233; Norkus 2003 (2001); 347-349).

Oikos‘as – tai „autoritariškai valdomas didelis kunigaikščio, valdovo, patricijaus namų ūkis, kurio galutinis leitmotyvas yra ne kapitalistinis piniginis pasipelnymas, o organizuotas natūrinis *pono poreikio tenkinimas*“ (Weber M. 1976 (1922); 230). *Oikos*‘o principu gali būti organizuotas ir valstybės ūkis, kai valstybės reikmės yra tenkinamos ne perkant prekes ir paslaugas rinkoje už pinigines mokesčines įplaukas, bet tiesiog apdedant pavaldinius natūrinių tiekimų ir darbo prievolėmis. Dalis šitaip gautų išteklių gali būti parduodama užsienio rinkose, kad taip gauti išteklių, kurių nepavyksta pasigaminti šalies viduje, tuo pačiu metu siekiant šią priklausomybę nuo užsienio rinkų minimizuoti. Taip savo reikmes tenkinantį politinį darinį M. Weberis vadina „būdžiavine valstybe“ (*Fronstaat*; Weber M. 1976 (1922); 592-594, 607-608). Ryškesni tokios ekonomikos organizacijos pavyzdžiai yra senovės Egiptas Ptolemėjų valdymo laikais bei XVI-XVIII amžių Rusija.

Toje ekonominėje organizacijoje, kuri žinoma centralizuotos planinės ekonomikos pavadinimu, sunku neatpažinti M. Weberio ir kitų ekonomikos istorikų aptariamo *oikos*‘o bruožų (Jowitt 1992; 128, 252) Tai ne-

nuostabu, nes mėginimas panaikinti prekinis-piginius santykius, padarant tiesioginiu gamybos tikslu ne pelno maksimizavimą, bet poreikių tenkinimą, negali baigtis kuo nors kitu, kaip vienos iš ikikapitalistinių ekonominio gyvenimo formų restauracija. Kaip ir senoviniame, taip ir „socialistiniame“ *oikos*‘e neįmanomas efektyvus (optimalus) išteklių panaudojimas. Planavimo orientyras yra natūrinis esamų ūkio šakų įeigų (panaudojamų išteklių) ir išeigų (paga-minamos produkcijos) subalansavimas, o ne naudos, kurią galima išgauti iš esamų išteklių maksimizavimas.

Senovinio oikinio ūkio bruožus atpažįstame ne tik makrolygmenyje. Oikinis ekonominės organizacijos principas su jam būdinga orientacija į natūrinius mainus bei autarkiją pagal fraktalinės fragmentacijos logiką pasikartojo ir žemesniuose „socialistinės ekonomikos“ lygmenyse. *Oikos*‘ai buvo ar tokiais taikėsi tapti įmonės su prie jų susispietusiais „darbo kolektyvais“. Kiekviena jų statėsi „savus“ vaikų darželius, poilsio namus, steigėsi „savus“ pagalbinius ūkius ir kitokius padalinius, gaminančius produkciją ar teikiančią paslaugas „saviems“ darbuotojams. Kai N. Chruščiovas pamėgino racionalizuoti sovietinės ekonomikos valdymą, perduodamas šias funkcijas regioninėms „liaudies ūkio taryboms“, Sovietų Sąjungos ekonominė erdvė pradėjo fragmentuotis į daugybę regioninių *oikos*‘ų, krypstančių į autarkiją, besiginančių nuo „iš svetur“ atvykusių pirkėjų, kurie gali išpirkti „saviems“ skirtą produkciją.

Šis sovietinės ekonomikos oikinis pobūdis ypatingai aiškiai išryškėjo jau Sovietų

Sąjungos agonijos metais, kai ne tik siekiančios atsikovoti kuo daugiau suverenumo sąjunginės respublikos, bet ir sritys, miestai, rajonai suskato įsivedinėti paralelinius pinigų („talonus“) bei stichiškai pereidinėti prie natūrinio paskirstymo sistemos, kad „saviems“ skirtos produkcijos ir prekių neišpirktų „svetimi“. Teigiamas prekybos balansas (kai eksportas viršija importą) rinkos ekonomikos sąlygomis yra rodiklis, parodantis ekonomikos „sveikatą“. Tuo tarpu sovietinėje ekonomikoje, kuri buvo tiesiog skirtingo masto *oikos*‘ų konglomeratas, vienas šaltinių, maitinusių nacionalines trintis, buvo kiekvienos iš sovietinių respublikų gyventojų jausmas, kad jie yra išnaudojami, nes iš „jų“ respublikos daugiau išvežama, negu įvežama.

Du pagrindiniai uždaviniai, kuriuos turėjo spręsti senovinių *oikos*‘ų ūkvedžiai, buvo valdovo rūmų dvaro poreikių patenkimas ir kariuomenės aprūpinimas. Iš esmės nesiskyrė ir „Gosplano“ prioritetai. Nuo J. Stalino forsuotos industrializacijos laikų karinės pramonės sukūrimas ir vystymas buvo didžiausias komunistinių šalių vyriausybės rūpestis. Todėl daugeliui jų labiau tinka ne modernių industrinių, bet pusiau modernių karinių-industrinių visuomenių pavadinimas. Dėl autarkinių tendencijų ir privilegijuotos karinio-pramoninio komplekso padėties vartojimo reikmenis gaminančios

pramonės šakos, išraiškingai vadinamas „B sektoriumi“, buvo aprūpinamos ištekliais pagal likutinį principą. „Socialistinės visuomenės“ taip ir netapo vartojimo visuomenėmis.

Pagaliau, svarbių panašumų tarp iki-modernių visuomenių ir komunistinių šalių aptinkame ir politinės organizacijos srityje. Tai ne vien autoritarinis, represyvus, nedemokratinis politinės valdžios pobūdis. Nors tokiose šalyse kaip Kinija ir Vietnamas komunistai pasireiškė kaip politinė jėga, gynusi jų valstybinę nepriklausomybę bei atkūrusi šalies politinę vienybę, tą patį (ir mažesniais socialiniais kaštais) galėjo padaryti ir jų konkurentai. O Sovietų Sąjungoje (gal būtų, ir Jugoslavijoje) komunistų įsitvirtinimas valdžioje reišė imperijos kaip archaiškos, ne-modernios, nedemokratinės valstybingumo formos atkūrimą bei užkonservavimą.

Vietoje išvadų: kur tiesa apie komunizmą?

Kuri gi iš etinių⁷ komunizmo teorijų – komunizmo kaip totalitarizmo, kelio į modernybę, neotradicionalizmo ir neopatrionalizmo – yra teisinga? Knygos autoriaus nuomone, visose jose slypi tiesos grūdai, kurių išryškinti geriausiai padeda tikslesnis kiekvienos iš jų galiojimo geografinės ir chronologinės srities apibrėžimas. Nei viena iš jų nėra teisinga, jeigu yra taikoma visiems

⁷ Kaip išsamiau paaiškinta pirmoje studijos dalyje (Norkus 2007), išsireiškimas „etinė teorija“ čia vartojamas kultūrinėje ir socialinėje antropologijoje priimta prasme: tai išorinio tam tikros gyvenimo formos stebėtojo ir aiškintojo teorija, skiriama nuo „eminės“ – jos dalyvių teorijos. Eminė komunizmo kaip socialinės santvarkos teorija yra marksizmas; etinės komunizmo teorijos – tai nemarksistiniai komunizmo kaip marksizmo padarinio aiškinimai.

komunistiniams režimams per visą jų gyvavimo laiką. Tačiau kiekvienai iš jų galima nurodyti šalis arba jų istorijos laikotarpius, kuriuos ji taikliausiai aprašo arba giliausiai paaiškina. Kiekvieno iš komunistinių režimų istorijoje galima išskirti pradinę, totalitarinę fazę, kurios puikią fenomenologiją pateikia komunizmo kaip totalitarizmo teorija. Tačiau ji nebuvo vienodos trukmės visų komunistinių šalių istorijoje. Ilgiausiai ji tęsėsi Sovietų Sąjungoje, apimdama mažų mažiausiai 1929-1953 m.m. laikotarpį, kai tuo tarpu daugelio Vidurio Europos šalių istorijoje truko vos kelis metus (1948-1953 m.m.).

Po totalitarizmo laikotarpio stebime vis gilesnę komunistinio pasaulio vidinę diferenciaciją, kurią numatė jau B.Moore'as, o tarp šiuolaikinių autorių taikliausiai conceptualizuoja vokiečių kilmės amerikiečių sociologas Herbertas P. Kitscheltas (žr. Kitschelt et al. 1999: 19-42; Kitschelt 2003). Ta diferenciacija buvo ypatingai ryški komunizmo žlugimo išvakarėse. Ji vyko dėl to, kad komunistinėms diktatūroms buvo pajungtos šalys, besiskiriančios ir savo civilizacine priklausomybe, ir pasiektu komunizmo išsigalėjimo išvakarėse socialinio-ekonominio išsivystymo lygiu. Nuo šių pradinių sąlygų pobūdžio priklausė ir tas vaidmuo, kurį komunistiniai režimai suvaidino atskirų šalių istorijoje, ir tas pavidalas, kurį komunistinis režimas įgijo savo žlugimo išvakarėse.

Šalyse, kurios komunizmo išsigalėjimo išvakarėse jau buvo ekonomiškai, socialiai, kultūriškai ir net politiškai modernios (kas konkrečiau reiškia, kad jos buvo industrinės, urbanizuotos, jų gyventojai – visuotiniai raštingi, bei turėjo gyvenimo liberalios

demokratijos sąlygomis patirtį), komunistinis totalitarizmas transformavosi į biurokratinį autoritarinį komunizmą. Šiose šalyse komunizmas reiškė normalios modernybės pakeitimą jos patologine atmaina. Komunizmo kaip modernizacijos kelio teorija tokioms šalims, kaip Čekija ir Rytų Vokietija, akivaizdžiai netinka, nes jos buvo modernios jau iki komunizmo. Savaip paradoksalu, bet šiai teorijai labiausiai prieštarauja faktas, kad tarp komunistinių šalių buvo tokių, kurios buvo „pribrendusios“ socialistinei revoliucijai ortodoksinio (ikilenininio) marksizmo požiūriu, laikiusio industrinį ūkio pobūdį ir darbininkų klasės kiekybinį dominavimą būtinomis tokios revoliucijos sąlygomis.

Vis dėlto tai nereiškia, kad komunizmo kaip modernizacijos kelio teoriją dėl to reikėtų visiškai atmesti. Galima tiesiog apriboti, tiksliau apibrėžti jos taikymo sritį. Šalyse, kuriose modernizacijos procesai komunizmo išsigalėjimo metu buvo jau išibėgę, bet netoli pažengę, komunistinis totalitarinis režimas transformavosi į tautinį komunizmą. Jo sąlygomis toliau vyko šių šalių tolimesnė ekonominė, socialinė ir kultūrinė modernizacija. Šalyse, kuriose komunizmui išgalint modernizacija buvo vos prasidėjusi arba neprasidėjusi, komunizmas tapo savitu joms („turbomodernizaciniu“) keliu į modernybę (plg. Šaulauskas 1998), po savo totalitarinės fazės transformuodamasis į patrimoninį komunizmą, kurio socialinėje organizacijoje svarbiausią vaidmenį vaidino partikuliaristiniai patronų ir klientų tinklai.

Biurokratiniai autoritariniai komunistiniai režimai buvo patys dogmatiškiausi,

represyviausi, bet užtat ir mažiausiai korumuoti ir labiausiai efektyvūs gebėjimo valdyti ekonomiką, gaminančią palyginti aukšto lygio technologinę produkciją prasme. „Biurokratinis autoritarinis komunizmas labiausiai priartėjo prie partinės valstybės su visagale, taisyklėmis besivadovaujančia biurokratine mašina totalitarinio modelio, kur valdo planuojanti technokratija ir disciplinuota, hierarchiškai stratifikuota komunistų partija“ (Kitschelt et al. 1999; 25-26). Tokie režimai bekompromisiškai slopina opozicines jėgas, „dešiniuosius“, „kairiuosius“ ir „nacionalistinius“ nukrypimus pačių komunistinių partijų gretose. Užtat polinkis į „dešiniuosius“ ir „nacionalistinius“ nukrypimus būdingas tautiniam prisitaikėliškam komunizmui (*national-accomodative communism*). Kaip ir autoritarinio biurokratinio komunizmo atveju, jam būdingos palyginti „išvystytos formaliai racionalaus biurokratinio valdymo struktūros, kurios iš dalies atskyrė partijos valdžią ir techninį valstybės administravimą“ (Kitschelt, Mansfeldova et al. 1999; 24).

Kaip ir autoritarinio biurokratinio komunizmo atveju, komunistinė vyriausybė čia susiduria su opoziciškai nusiteikusia „visuomene“, tačiau ji jos beatodairiškai neslopiną, bet ieško su ja kompromiso, mainais už apolitišką pasyvumą užtikrindamos tam tikras civilines teises ir susilaikydamos nuo smulkmeniškų visų be išimties socialinio gyvenimo sričių kontrolės. Paliiekamos sritys (dažniausiai susijusios su istorinio tautinio paveldo, „liaudies kultūros“ puoselėjimu), kur „visuomenė“ gali atsikvėpti nuo užpildančios viešąją erdvę propagandinės

retorikos. Komunistinė valdžia siekia nebylaus kompromiso su „visuomene“ ir mėgina legitimuotis kaip jėga, kuri susiklosčiuosioje istorinėje ar geopolitinėje situacijoje yra pats geriausias (ar vienintelis įmanomas) nacionalinių interesų gynėjas. Pačios „visuomenės“ branduolį sudarė miesto vidurinioji klasė („nacionalinė inteligentija“), išlikusi iš ikikomunistinių laikų.

Tuo tarpu patrimoninis komunizmas „remiasi vertikaliois asmeninės priklausomybės tarp vadovų ir jų aplinkos valstybiniame ir partiniame aparate grandinėmis, kurias sutvirtina platūs patronažiniai ir klientelistiniai tinklai. Patrimoninių režimų viršūnėse politinė galia yra sutelkta mažoje klikoje arba individualiame valdove, kuris yra asmenybės kulto objektas. Racionalios biurokratinės institucionalizacijos lygis valstybėje ir partijoje lieka žemas, nes valdančioji klika persmelkia aparatą nepotistiniais paskyrimais“ (Kitschelt, Mansfeldova et al. 1999; 23). Patrimoninio komunizmo šalyse nėra rimtos opozicijos, nes visos grupės, kurios potencialiai gali būti tokios opozicijos atrama (visų pirma, „kūrybinė inteligentija“), yra kooptuojamos, „paperkant“ jas materialinėmis ir kitokiomis privilegijomis (pavyzdžiui, suteikiant „šiltnamio sąlygas“ taip vadinamų „kūrybinių sąjungų“ nariams).

Biurokratinis autoritarinio komunizmo šalyse ikikomunistiniais (tarpukario) laikais egzistavo stiprios komunistų partijos, kurių socialinė bazė buvo dalis darbininkų klasės. Ši socialinė atrama taip pat ir išorinių jėgų iškeltiems į valdžią komunistams leido nuosekliai slopinti opoziciją bei priešintis bet kokiems mėginimams liberalizuoti režimą.

Iš visų komunistinių režimų, jie liko labiausiai „stalinistiški“, tačiau užtat juos mažiauusiai užkabino ankstesniame šio skyriaus skirsnyje patrimoninio tradicionalistinio nuosmukio tendencijos (žr. 8.4).

Tautinio prisitaikėliško komunizmo šalių ikikomunistiniai politiniai režimai buvo pusiau autoritariniai bei autoritariniai, o tuometinę jų politinę darbotvarkę apibrėžė kaimo ir miesto priešprieša bei klausimai, susiję su tautinių mažumų problemomis. Komunistų partijos buvo palyginti silpni miesto intelektualų susivienijimai. Juose buvo itin daug tautinių mažumų, kurias komunizmas traukė savo internacionalistinė ideologija, atstovų. Sovietų Sąjungos iškeltos į valdžią, komunistų partijos užbaigė savo šalių socialinę ir ekonominę modernizaciją, tačiau neturėjo pagrindo priskirti ją sau kaip istorinį nuopelną. Prasidėjus komunizmo nuosmukiui, šiose šalyse susiformavo palyginti stiprios opozicinės pilietinės visuomenės struktūros, kurios trukdė stipriau reikštis komunizmo patrimoninės tradicionalizacijos tendencijoms. Komunistinių režimų „sutautėjimą“ lėmė komunistinės nomenklatūros tautinės sudėties pasikeitimas, kai senąją internacionalistinę kartą, kurioje dominavo tautinių mažumų (visų pirma žydų mažumos) atstovai, nustelbė etninei gyventojų daugumai priklausantys pragmatikai, technokratai, kuriems priklausomybė nomenklatūrai buvo vienintelis įmanomas susidariusiomis sąlygomis būdas daryti profesinę karjerą.

Patrimoninis komunizmas išgalėjo šalyse, kurios ikikomunistiniu laikotarpiu buvo agrarinės, kaimiškos, ir buvo valdomos

autoritarinių režimų. Komunistų partijos buvo siauros miesto intelektualų grupuotės, konkuravusios dėl įtakos valstiečiams su kairiosiomis ir dešiniosioms populistinėmis jėgomis. Įsitvirtinusios valdžioje, komunistų partijos įgyvendino savo šalių turbomodernizaciją, kurios viena iš pasekmių buvo miesto vidurinėsios klasės susikūrimas. Joms komunizmas iš tikrųjų tapo keliu į modernybę. Skirtingai nuo tautinio ir biurokratinio autoritarinio komunizmo šalių, kur miesto vidurinėsios klasės branduolį sudarė asmenys, jai priklausę jau ikikomunistiniais laikais arba jų palikuonys, patrimoninio komunizmo šalyse ją sudarė išėiviai iš kaimo, kurie savo vertikalų socialinį mobilumą siejo su komunizmo „istoriniais nuopelnais“ jų šaliai.

Toks socialinis tipas dominavo ir šių šalių inteligentijoje, kuri skirtingai nuo „senosios inteligentijos“, dominuojančios kitų dviejų komunizmo tipų šalyse, nesudarė socialinės terpės stipriai antikomunistinei opozicijai ar pilietinės visuomenės pradams susiformuoti. Užtat prasidėjus komunizmo nuosmukiui dėl itin stiprių šiose šalyse kaimiškos, tradicinės kultūros partikuliaristinių tradicijų jose itin stipriai pasireiškė komunizmo patrimoninės tradicionalizacijos tendencijos, dėl kurių šiam komunizmo tipui taip gerai tinka „patrimoninio komunizmo“ pavadinimas.

H.Kitscheltas biurokratinio autoritariniu laiko komunizmą Čekijoje ir Rytų Vokietijoje; tautiniu prisitaikėlišku – Vengrijos, Slovėnijos, Kroatijos komunizmą, o komunizmą Lenkijoje kvalifikuoja kaip biurokratinio autoritarinio ir tautinio prisitai-

kėliško komunizmo mišinį. Gausiausia patrimoninio komunizmo atvejų populiacija. Jai amerikiečių politologas priskiria Bulgariją, Rumuniją ir visas buvusios Sovietų Sąjungos respublikas, išskyrus Baltijos šalis, kurias jis kartu su Serbija ir Slovakija priskiria mišriam tautinio-patrimoninio komunizmo tipui. Tokiai lietuviškojo komunizmo klasifikacijai galima tik pritarti. Tačiau komunizmo Estijoje ir Latvijoje atžvilgiu tokia klasifikacija nėra tiksli. Jis buvo (Latvijoje – po 1959 m.) kur kas panašesnis į tą vėlyvojo komunizmo atmainą, kuri egzistavo Čekijoje ir Vokietijoje, t.y. buvo biurokratinis autoritarinis komunizmas.

Žinoma, kadangi Baltijos šalys tebuvo provincijos didžiulėje imperijoje, kur didžioji valdymo reikalų dalis buvo tvarkoma tiesiogiai iš centro, komunistinio režimo Lietuvoje negalėjo neįtakoti dominuojanti sovietinio komunizmo degeneracijos patrimoninio komunizmo linkme tendencija. Be to, erdvė, kuri Lietuvoje buvo palikta tautinių jausmų raiškai, buvo kur kas siauresnė, palyginus su ta, kuri Lenkijoje, Vengrijoje (jau nekalbant apie Kroatiją ir Slovėniją) atsivėrė, pasibaigus totalitarinei komunizmo fazei.

Tačiau istoriškai netikslu būtų ignoruoti tas naujas tendencijas, kurios Lietuvos vietinės administracijos veikloje pradėjo reikš-

tis nuo 6-jo dešimtmečio vidurio, kai ėmė keistis Lietuvos komunistų partijos tautinė sudėtis. Tiesa, skirtingai nuo Lenkijos ar Vengrijos, Lietuvoje tie pokyčiai nebuvo susiję su internacionalistinės žydų komunistų mažumos atstovų (tokių, koks Lietuvoje buvo Henrikas Zimanas) išstūmimu iš vadovaujančių pozicijų. Simbolinės politikos lygmenyje komunizmo sulietuvėjimo simboliu tapo Trakų pilies atstatymas. 7-ajame dešimtmetyje Lietuva peržengė ekonominės ir socialinės modernybės slenkstį, tapdama industrine urbanizuota šalimi.

Dar iki Antano Sniečkaus mirties 1974 m. taip pat ir Lietuvoje ėmė vis ryškiau reikštis patrimoninės tradicionalizacijos tendencijos. Vis dėlto palyginus su, pavyzdžiui, Vidurinės Azijos ir Užkaukazės respublikomis, kuriose patrimoninė korupcija spėjo persmelkti visas socialinio gyvenimo poras, Estijos, Latvijos ir netgi Lietuvos komunistinių nomenklatūrų administracinės praktikos galėjo pasirodyti vos ne kaip vėberiško formaliojo technokratiškai biurokratinio racionalumo etalonai. Ignoruodami šį labai nevienodą taip pat ir komunistinio laikotarpio paveldą, negalėtume paaiškinti, kodėl gi žlugus komunizmui pokomunistinių šalių ekonominė ir politinė raida buvo tokia skirtinga.

LITERATŪRA

Andropovas, Jurijus V. 1984 (1983). „Kalba TSKP CK plenumo 1983 m. birželio 15 d.“, jo paties: Rinktinės kalbos ir straipsniai. Vilnius: Mintis.

Arendt, Hannah. 2001 (1951). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.

Black, Cyril E. 1966. *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York: Harper & Row.

Bowles, Donald W. 1962. „Soviet Russia as a Model for Underdeveloped Areas“, *World Politics*, Vol.14 (3), pp.483-504.

Bratton, Michael; Walle Nicolas van de. 1994. „Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa“, *World Politics*, Vol. 46 (4), pp. 453-489.

Bratton, Michael; Walle Nicolas van de. 1997. *Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge UP.

Brzezinski, Zbigniew. 1956. *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Brzezinski, Zbigniew. 1966. „The Soviet Political System: Transformation or Degeneration?“ *Problems of Communism*, Vol. 15 (1), pp.1-15.

Bücher, Karl. 1893. *Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechs Vorträge*. Tübingen: Verlag der Laupp'schen Buchhandlung.

Bunce, Valerie. 1981. *Do New Leaders Make a Difference? Executive Succession and Public Policy under Capitalism and Socialism*. Princeton, N.J. : Princeton UP.

Bunce, Valerie. 1983. „The Political Economy of the Brezhnev Era: The Rise and Fall of Corporatism“, *British Journal of Political Science*, 1983, Vol.13 (2), pp. 129-158.

Cohen, Stephen F. 1985a. *Sovieticus: American Perceptions and Soviet Realities*. New York: Norton.

Cohen, Stephen F. 1985b. *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York: Oxford UP.

Cook, Linda. 1993. *The Soviet Social Contract and Why it Failed: Welfare Policy and Workers' Politics from Brezhnev to Yeltsin*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Dahl, Robert A. 1961. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale UP.

Eisenstadt, Shmuel N. 1973. *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*. Beverly Hills: Sage.

Friedrich, Carl J.; Brzezinski, Zbigniew. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Habermas, Jürgen. 2002 (1988). *Modernybės filosofinis diskursas*. Vilnius: Alma littera.

Hill, Ronald J.; Frank, Peter. 1981. *The Soviet Communist Party*. London: Allen & Unwin.

Hough, Jerry F. 1969. *The Soviet Prefects. The Local Party Organs in Industrial Decision-making*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Hough, Jerry F. 1977. *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Hough, Jerry F. 1980. *Soviet Leadership in Transition*. Washington, D.C.: Brookings Institution.

Hough, Jerry F. 1988. *Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform*. New York : Simon and Schuster.

Hough, Jerry F. 1997. *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991*. Washington, D.C. : Brookings Institution.

Hough, Jerry F.; Fainsod, Merle. 1979. *How the Soviet Union is Governed*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale UP.

Jowitt, Kenneth. 1983. „Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime“, *Soviet Studies*, 1983, Vol. 25(3), pp. 275-297.

Jowitt, Kenneth. 1992. *New World Disorder: the Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press.

Kitschelt, Herbert; Mansfeldova, Zdenka; Markowski, Radoslaw; Toka, Gabor. 1999. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge UP.

Kitschelt, Herbert. 2003. „Accounting for Postcommunist Regime Diversity: What Counts as Good Cause“, in Ekiert, Grzegorz; Hanson, Stephen E. (Eds). *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 51-86.

Lewin, Moshe. 1974. *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: from Bukharin to the Modern Reformers*. Princeton, N.J., Princeton UP.

Lewin, Moshe. 1991 (1988). *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*. Expanded edition. Berkeley: University of California Press.

Linz, Juan J. 2003 (2000). *Totalitäre und autoritäre Regime*. 2., überarbeitete und ergänzte Aufl. Berlin: Berliner Debatte Wiss.-Verl.

Lupher, Mark. 1992. „Power Restructuring in China and the Soviet Union”, *Theory and Society*, Vol. 21 (5), pp. 665-701.

Lupher, Mark. 1996. *Power Restructuring in China and Russia*. Boulder: Westview Press.

Mills, Charles Wright. 1956. *The Power Elite*. Oxford: Oxford UP.

Moore, Barrington Jr. 1950. *Soviet Politics – The Dilemma of Power. The Role of Ideas in Social Change*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Moore, Barrington Jr. 1954. *Terror and Progress USSR. Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Norkus, Zenonas. 1998. „Du galios veidrodžiai“, *Politologija*, Nr.1(11), pp. 103-116.

Norkus, Zenonas. 2003 (2001). *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*. V: Margi raštai.

Norkus, Zenonas. 2007. „Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema „, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 1(19), pp. 5-32.

Pejovich, Svetozar (Ed.). 1987. *Socialism: Institutional, Philosophical, and Economic Issues*. Dordrecht: Kluwer.

Rinkevičius, Leonardas. 2007. „Instituciniai domenai, įtampos laukai ir institucinės inovacijos. Sociologiniai aspektai”, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 1(19), pp.104-115.

Robin, Theobald. 1982. „Patrimonialism“, *World Politics*, Vol. 34 (4), pp. 548-559

Roth, Guenther. 1968. „Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in

the New States“, *World Politics*, Vol. 20 (2), pp. 194-206.

Rothman, Stanley; Breslauer, George W. 1978. *Soviet Politics and Society*. St. Paul: West Pub. Co.

Snyder, Richard. 1992. „Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships“, *Comparative Politics*, Vol. 24 (4), pp. 379-399.

Stark, David; Bruszt, Laszlo. 1998. *Post-socialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge UP.

Šaulauskas M.P. 1998. „Postkomunistinės revoliucijos želmens: iš revoliucinio tarpsnio į postmodernią Lietuvą?“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr.2, pp. 77-94.

Takebayashi, Shiro. 2003. *Die Entstehung der Kapitalismustheorie in der Gründungsphase der deutschen Soziologie. Von der historischen Nationalökonomie zur historischen Soziologie Werner Sombarts und Max Webers*. Berlin: Duncker & Humblot.

Walder, Andrew. 1986. *Communist Neo-Traditionalism: Work and Authority in Chinese Industry*. Berkeley: Berkeley UP.

Walder, Andrew G. 1994. „The Decline of Communist Power: Elements of a Theory of Institutional Change“, *Theory and Society*, Vol. 23 (2), pp. 297-323.

Walder, Andrew G. (Ed.) 1995. *The Waning of the Communist State: Economic Origins of Political Decline in China and Hungary*. Berkeley: University of California Press.

Weber, Max. 1924 (1918). „Sozialismus“, in Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), S. 492-518.

Weber, Max. 1929 (1923). *Ūkio istorija. Universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakultetas.

Weber, Max. 1976 (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5. rev. Aufl. besorgt von J.Winckelmann. Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck).

SUMMARY

ON ANDROPOV'S QUESTION II: WHAT MAX WEBER WOULD ANSWER TO YURI ANDROPOV?

The paper is sequel to the article published in issue 1 (19) of this journal, continuing and concluding the analysis of the problem of the macrosociological diagnostics of communist societies. Present paper focuses on the concepts of communism as distinct way to (incomplete) modernity and communist neotraditionalism. Max Weber's famous typology of the legitimate domination is considered as common source of these approaches, represented by Barrington Moore Jr. and Ken Jowitt. The author contributes to K.Jowitt's Neo-Weberian analysis of the communist neotraditionalism and neopatrimonialism by spotlighting typological affinity of „socialist” economies to „oikos economy” as discussed by Max Weber. The author advances the proposal to solve the controversy between dif-

ferent approaches to the explanation of communism by limiting their validity claims by geographical and chronological scope conditions. The theory of communism as totalitarianism provides accurate phenomenological account of the characteristic features of the communist regimes during the early phase of their existence. However, during their late phases they have differentiated themselves into bureaucratic-authoritarian, national-accomodative and patrimonial types. The view of communism as a way into modernity is sufficiently accurate only with respect to the patrimonial and (partly) national-accomodative communism. At the same time, patrimonial communism is the type of communism that is marked by the most numerous premodern features.

Įteikta 2008 05 10

Pateikta spaudai 2008 07 24

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto

Sociologijos katedra

Universiteto 9/1; LT-01513

Vilnius

El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt